

FAREED ZAKARIA

BUDOUCNOST SVOBODY

Neliberální demokracie v USA i ve světě

MIA

svobodu. Když na právnické fakultě Harvardovy univerzity předávají absolventům diplomy, připomínají jim, aby mysleli na to, že právo je „moudrým omezením, které osvobozuje člověka“. Národní chorál „Amerika je nádherná“ prohlašuje: „Ameriko, Ameriko / kéž Bůh napraví každou tvou chybu / tvou duši posílí v sebevládě / tvou svobodu v právu.“

Tato kniha je voláním po sebeovládání a po obnově rovnováhy mezi demokracií a svobodou. Není sporem s demokracií. Upozorňuje však, že někdy může být demokracie příliš mnoho – jak se říká, příliš mnoho dobrého. Podstatou liberálnědemokratické politiky je vytvářet bohatý a komplexní společenský řád, nikoli však takový, jemuž by vládla jediná myšlenka. Takovou pluralitní společnost se například snažili vytvořit američtí otcové zakladatelé v dobách, kdy většina lidí soudila, že společnosti má dominovat jediná náboženská ideologie. Také demokracie je založena na ideologii a jako všechny šablony i ona má svá omezení. Co funguje v zákonodárství země, nemusí být funkční v městském zastupitelstvu.

Pustit se do obnovy není pokusem o návrat ke starému řádu. Demokratické změny, v nichž žijeme, vítáme a vážíme si všech úspěchů. Usilujeme o liberální demokracii nikoli v podobě, v níž fungovala v 19. století, ale o takovou, jaká by měla fungovat v 21. století. Demokratická společnost potřebuje nové obranné štíty a nová pravidla, navržená pro moderní dobu a její problémy. Každá taková obnova musí začít návratem k historii, k boji za svobodu a demokracii, který začal na Západě, aby se šířil dál. Chceme-li obnovit věčné hledání života, svobody a štěstí, musíme především obnovit síly, které je vytvořily. Jen tehdy, když porozumíme minulosti svobody, můžeme napomáhat zajistit její budoucnost.

KAPITOLA 1

STRUČNÁ HISTORIE LIDSKÉ SVOBODY

Všechno začalo tím, že císař Konstantin se rozhodl přesídlit. V roce 324 po Kristu se vládce největší říše světa vydal na východ a hlavním městem se místo Říma stalo město Byzantium, dávná řecká kolonie ležící na vstupu k Černému moři, kterou promptně přejmenoval na Konstantinopol. Proč opustil Řím, pověstné sídlo císařů? Konstantin tvrdil, že se tak stalo na „Boží příkaz“. S tímto druhem logiky lze ovšem těžko polemizovat, třebaže určitou roli nepochybně sehrála i jeho marnivost a ctižádostivost. Konstantin zoufale toužil zanechat po sobě významný odkaz, a protože mu chyběla vítězná válka, co lepšího se dalo vymyslet než nové hlavní město? Byl to také politicky chytrý tah. Konstantinopol byla blíž velkým kulturním a hospodářským střediskům té doby, jakými byly Atény, Soluň a Antiochie. (Řím byl tenkrát považován za Zapadákov.) Měla také strategicky výhodnější polohu, pokud šlo o obranu říše před nepřáteli, zejména před germánskými kmeny a perskými armádami. Ve 4. století se zkrátka klíčová místa dějin nacházela na východě.

Žádný císař necestuje nalehko a ani Konstantin nebyl výjimkou. Nepřesunul jen své sídlo, ale také dese-

titisíce obyvatel, a aby všechny nakrmil, zrekvíroval v Egyptě, Malé Asii a Sýrii obrovské množství potravin a vína. Po celé říši vysílal své oblíbence, aby do „nového Říma“ dopravili velká umělecká díla. Historik Jacob Burckhardt toto plenění popisuje jako „...nejhanebnější a nejrozsáhlejší krádež umění v dějinách ... spáchanou za účelem zkrášlení [Konstantinopole].“¹ Senátorům a dalším hodnostářům se za přestěhování nabízely různé výhody. V novém městě na ně například čekaly přesné repliky jejich domů. Konstantin přemístil většinu dvora, ale jednoho člověka s sebou nevezal: římského biskupa. Toto historické oddělení církve a státu mělo mít osudové, blahodárné následky pro celé lidstvo.

Formálně stál římský biskup nejvýš ze všech, protože prvním držitelem tohoto úřadu byl Petr, služebně nejstarší z Kristových apoštolů. Křesťanství přežilo díky tomu, že se z něj stalo decentralizované náboženství, složené z církevních sborů, které se spravovaly samy. Řím teď byl od hlavního města říše daleko. Ostatní významní duchovní představitelé, jako byl byzantský biskup nebo biskupové z nedaleké Antiochie, Jeruzaléma a Alexandrie, se ocitli v císařově stínu a rychle byli podřízeni státní moci. Avšak církev v Římě, daleko od palácových mocenských intrik, posilovala svou nezávislost, což jí nakonec umožnilo převzít roli duchovního vůdce všech křesťanů. Jak konstatoval Ernest Barker, významný anglický badatel zabývající se starověkem, Východ (Byzanc) se v důsledku tohoto rozdělení dostal pod vládu státu a Západ (Řím) pod svrchovanost církve. Přesnější by bylo konstatovat, že na Západě se o svrchovanost církve začalo bojovat; po dobu celých patnácti století od Konstantinova přestě-

hování byly evropské dějiny poznamenány zápasem mezi církví a státem. Z jisker těchto bojů pak vzplály první plamínky svobody.

Svoboda, stará a nová

Přirozeně je příliš velkým zjednodušením vytrhnout jedinou událost a označit ji za počátek složitého historického jevu, v tomto případě vývoje svobody. Příběh ale někde začínat musí a vzestup křesťanské církve je podle mého názoru první důležitou příčinou svobody na Západě – a tudíž i na světě. Skutečnost, že na Západě vznikla svoboda celá staletí před demokracií, je ústředním tématem této kapitoly. To svoboda vedla k demokracii, a ne naopak. Poukazuje na to také paradox, který do našeho popisu neoddelitelně patří: přestože strukturální důvody byly hlubší, svoboda se na Západě zrodila především z dlouhé řady mocenských střetů. Důsledky těchto bojů – mezi církví a státem, šlechtou a panovníkem, protestanty a katolíky, podnikateli a státem – se staly součástí tkaniva západního života a vytvářely stále větší tlak na svobodu jednotlivce zejména v Anglii a poté i ve Spojených státech.

Někdo by mohl proti důrazu kladenému na roli křesťanské církve postavit tezi, že kolébkou svobody bylo antické Řecko. Připomněl by slavnou Periklovu pohřební řeč, pronesenou v roce 431 před Kristem, a strhující obraz Atén té doby, města svobody, demokracie a občanské rovnosti. Po většinu 19. století se na britských a německých univerzitách soudilo, že k nejrozsáhlejšímu rozkvětu všeho, čeho lidstvo do té doby

dosáhlo, došlo v řeckých městských státech zhruba v 5. století před Kristem. (O studiu starověkého Řecka a Říma se v Oxfordu a Cambridgi dnes hovorově mluví jako o studiu „velikánů“.) Viktoriánská posedlost Řeckem byla však zčásti dílem fantazie. Starověké Řecko bylo, pokud šlo o kulturu, výjimečné a filozofie, věda a literatura té doby byly skvělé. Zrodila se tu i demokracie a některé představy s ní související, ale uplatňovaly se jen v několika malých městských státech a nanejvýš tak sto let; s makedonskou invazí v roce 338 před Kristem se vytratily. Než se řecký experiment stal pro demokraty inspirací, muselo uplynout mnohem víc než tisíc let, a po všech staletích, jež je od oné doby dělí, už po něm v evropské politice nezůstaly žádné faktické ani institucionální stopy.

Řecko dokonce není ani místem, kde se zrodila svoboda v moderním smyslu. Svoboda v dnešním světě je především svoboda jednotlivce od svévole moci, jež po větší část dějin znamenala brutální moc státu. Předpokládá určitá základní lidská práva, jako je svoboda slova, shromažďování, vyznání a právo na spravedlivý soud. Jak vysvětlil osvícenecký filozof Benjamin Constant, svoboda znamenala v antice něco jiného: totiž to, že každý (přesněji každý občan mužského pohlaví) má právo podílet se na vládě. V zákonodárném sboru obvykle sloužili buď všichni občané, nebo v případě, že to nebylo praktické, byli členové vybráni losem, podobně jako se dnes sestavují americké poroty. Shromáždění lidu měla ve starověkém Řecku neomezenou moc. Práva jednotlivce nebyla ani teoreticky nedotknutelná, ani fakticky ochraňovaná. Řecká demokracie často znamenala, slovy Benjamina Constanta, „že se jednatel podřídí autoritě společen-

ství“.² Nezapomínejme, že v Aténách ve 4. století před Kristem, o nichž se říká, že v nich demokracie našla svou pravou podobu, poslalo shromáždění lidu demokratickou volbou na smrt největšího filozofa své doby. Sokratova poprava byla naprosto demokratická, nebyla však liberální.

Stejně jako se řecké kořeny západní svobody silně přeceňují, vliv Říma je přehlížen. Když Herodotos napsal, že Řekové jsou „svobodní lidé“, měl na mysli, že nejsou otroky v područí cizích dobyvatelů ani nejsou ovládáni cizí mocí – dnes bychom to vyjádřili slovem „nezávislost“ nebo „sebeurčení“. (Podle takovéto definice jsou i Severokorejci svobodní lidé.) Římané zdůrazňovali jiný aspekt svobody: to, že všichni občané mají být před zákonem posuzováni podle stejných měřítek. Takovéto pojetí svobody je modernímu západnímu chápání mnohem bližší a latinské slovo *libertas* je kořenem mnoha dnešních pojmů. I když Řekové dali světu filozofii, literaturu, poezii a umění, Řím nám odkázal vládu práva a počátky omezování vládní moci. Římská republika s dělenou vládou (do tří větví), s volbami jejích činitelů na omezenou dobu a s důrazem na rovnost před zákonem se od té doby stala pro další vlády modelem; zřejmě nejvíc si toho byli vědomi zakladatelé republiky v Americe. Pojetí politiky i pojmy z časů starověkého Říma se udržely v západním světě dodnes: senát, republika, ústava, prefektura. Západní právo je rovněž plně odkazů na právo římské a do počátku 20. století se právníci dokonce neobešli bez znalosti latiny. Většina stále platných zákonů upravujících smlouvy, vlastnictví, odpovědnost, hanobení osobnosti, dědictví, pozemky a procesní pravidla dokazování jsou variacemi na římské motivy. Herbert Asquith, talentovaný amatérský odbor-

ník na antiku a ministerský předseda Velké Británie, tvrdil, že vůbec největším darem Říma bylo, že „položil základy právní vědy, rozvinul ji a systematizoval“.³

Římské právo však mělo jednu ohromnou mezeru praktického rázu, protože se nevytahovalo na vládnoucí třídu, a to zejména v 1. století po Kristu, kdy republika degenerovala v monarchii. Císařové jako Nero, Vitellius nebo Galba zcela běžně vynášeli rozsudky smrti bez soudu, plenili soukromé domy i chrámy, znásilňovali poddané a vraždili je. Caligula se proslavil tím, že ze svého koně udělal senátora, čímž pravděpodobně znectil ducha tohoto kdysi vznešeného sboru, když už ne jeho literu. Tradice práva, za římské republiky tak pečlivě budovaná, se v dekadenci císařství rozpadla. Úpadek Říma přinesl poučení, že pokud má vláda zákona vydržet, potřebuje víc než dobré úmysly vládců, neboť jak vládci, tak úmysly se mohou měnit. Je třeba, aby uvnitř státu fungovaly instituce, jejichž účinnost na státu nezávisí. Západ takovou vyrovnávací sílu našel v katolické církvi.

Paradox katolicismu

Nejtrvalejším dědictvím Říma je římskokatolická církev, kterou anglický filozof Thomas Hobbes nazval „korunovaným duchem na hrobě římského impéria“.⁴ Kultura Říma se stala kulturou katolické církve. Církev zachovala nespočet římských tradic a myšlenek – a samozřejmě i latinu, která poskytla vzdělaným lidem v Evropě společný jazyk a tak posílila i jejich pocit, že patří do jednoho společenství. Ideje a struktura katolické církve – její univerzalizmus, hierarchie, kodexy a kanonické právo – dodnes silně připomínají starověký Řím.

Někomu může připadat zvláštní, že příběh svobody začíná právě v katolické církvi. Jako instituce svobodu myšlení nevyznávala a ani neuznávala odlišnosti ve víře, což trvá dodnes. Zejména ve středověku, kdy její moc vzrostla, se stala méně tolerantní, ne-li tyranskou, kladla důraz na dogma a bezvýhradnou poslušnost. K potlačení disentu používala někdy odporné metody (připomeňme například španělskou inkvizici). Její struktura je hierarchická a autokratická. Ani církev sama sebe nikdy nepovažovala za instituci, která prosazuje svobodu jednotlivce. Od samého počátku se však vytrvale stavěla proti moci státu, a tak omezovala vládu panovníka. Měla v moci základní společenské instituce, jakými jsou obřady manželství, narození a smrti. Vlastnictví církve a kněží nebylo zdaňováno – což nebylo bez významu, uvědomíme-li si, že v Evropě církev vlastnila třetinu půdy. Katolická církev tak byla historicky první a jedinou institucí, která byla nezávislá na světské moci a byla schopna se jí vzepřít. Tím, že uhájila svou autonomii a napadala moc státu, vznikaly v systému mezery a pukliny, kde se mohla rozvíjet svoboda jednotlivce.

Zápas mezi církví a státem začal už padesát let po Konstantinově přestěhování. Jeden z jeho následovníků, císař Theodosius, se dostal do nepříjemného sporu s makedonskými obyvateli Soluně. Všechny vzbouřence pozval do Milána, kde nechal muže, ženy i děti zmasakrovat. Milánský biskup, zbožný kněz Ambrosius, tím byl natolik zděšen, že veřejně odmítl dát císaři svátost oltární. Theodosius protestoval a na obranu se uchýlil k bibli. Vysvětloval, že se provinil zabitím, ale copak se hrdinný biblický král David neprovinil nejen zabitím, ale také cizoložstvím? Biskup neustoupil a zahřímal na něj – podle slavného podání britského histori-

ka Edwarda Gibbona – těmito slovy: „Napodobil jsi Davida v jeho zločinu, napodob ho i v jeho pokání.“⁴⁵ K naprostému údivu všech se císař, nejmocnější muž světa, po osm měsíců pravidelně převlékal za žebráka (jako David v biblickém příběhu), postával před milánskou katedrálou a žádal biskupa o odpuštění.

Zatímco na Východě se římské impérium rozpadalo, pravomoc a nezávislost římského biskupa rostla. Stal se prvním mezi církevními knížaty a začalo se mu říkat „Il Papa“, Svatý otec. V roce 800 byl papež Lev III. přinucen korunovat franckého vládce Karla Velikého na římského císaře. Tím zahájil tradici „investitury“, podle níž musela církev novému vladaři požehnat, aby jeho vláda byla uznána. Do 12. století moc papežů rostla, až se nakonec stali klíčovými hráči ve složitých evropských politických hrách. Papežství mělo moc, legitimitu, peníze a dokonce i armádu. Další velkou symbolickou bitvu vyhrálo papežství nad císařem Svaté říše římské Jindřichem IV., který se v roce 1077 neúspěšně vzepřel rostoucí moci papeže Řehoře VII. Když prohrál, musel Jindřich, jak praví legenda, stát v Canosse bosý ve sněhu a čekat, jestli mu Svatý otec odpustí. Ať už je to pravda nebo ne, ve 12. století byl papež, pokud šlo o moc a okázalost, roven kterémukoli z evropských panovníků a Vatikán mohl soupeřit s nejimpozantnějšími dvory světadílu.

Zeměpis svobody

Církev na Západě získala moc z jednoduchého důvodu: po pádu římského impéria ji už nikdy žádní císaři Svaté říše římské nemohli ovládnout. Katolická církev

zato vždy dokázala evropská knížata rozeštvát a pak být životně důležitým „jazýčkem na vahách“ v dobových mocenských bojích. Kdyby evropský světadíl ovládl jediný panovník, mohl by církev připravit o nezávislost a učinit z ní služku státní moci. Přesně to se přihodilo byzantské a později i ruské pravoslavné církvi (a ostatně většině náboženství na světě). Evropu, dokonce ani její větší část, si nepodmanil nikdy nikdo. Během tisíce let se o to několik vládců pokusilo – Karel Veliký, Karel V., Napoleon, císař Vilém a nakonec Hitler i Stalin. Žádnému z nich však jejich plány nevyšly.

Jak si to vysvětlit? Svou úlohu snad sehrály i geografické poměry, neboť Evropa je zbrázděna horami a řekami; ostře zaříznutá údolí mezi strmými svahy skýtají ochranu, zatímco na členitém pobřeží Středozemního moře ústí řeky do chráněných zátok vhodných pro mořeplavbu, takže i malé regiony dokážou nerušeně přežít a někdy i vzkvétat. Právě tady, v Evropě, začíná historie malých nezávislých států. Těžko se dobývají, snadno se rozvíjejí, řeky a moře se nabízejí jako obchodní cesty. Asie je oproti tomu plná rozlehlých planin – jsou tam ruské stepi, čínské pláně –, jimiž mohou táhnout imperiální armády, aniž by se jim kdokoli mohl postavit do cesty. Není divu, že v těchto oblastech po tisíciletí vládly velké centralizované říše.^x

^x Pokud jde o geografické poměry, zvláště velkou smůlu má Afrika. Ač je to druhý největší světadíl, má nejkratší linii pobřeží, jež navíc většinou lemují příliš mělké vody, aby tam mohly vzniknout přístavy. Historicky tedy brání rozvoji obchodu. Lodě se těžko plaví i po afrických řekách, které jsou opět buď příliš mělké, nebo, pokud mají dostatečně hluboké toky, jsou přerušovány peřejemi a vodopády (dramatická scenerie je v tomto případě pro obchodní účely smrtelná). Přidáme-li tropická vedra a nemoci, jež je provázejí, máme jednoduché zdůvodnění, proč je Afrika tak málo rozvinutá.

Topografie Evropy umožnila vzestup společenství nejrůznějších velikostí – městských států, vévodství, republik, národů a císařství. V roce 1500 v Evropě existovalo víc než pět set států, přičemž mnohé nebyly větší než jedno město. Tato mnohotvárnost měla dva skvělé důsledky. Za prvé, umožňovala různorodost. Lidé (ale i jejich myšlenky, umění a dokonce i technologie) v jednom místě nevítaní nebo nepovšimnutí se často výborně uplatnili jinde. Za druhé, podporovala soutěživost mezi státy, což zvyšovalo politickou, hospodářskou a vojenskou vyspělost. Úspěšné postupy byly napodobovány, slepé uličky se obcházel. Pozoruhodný hospodářský i politický úspěch Evropy, který historik ekonomie Eric Jones nazval „evropským zázrakem“, může být docela dobře důsledkem její neobvyklé geografické podoby.⁶

Šlechta a král

Při formování politického řádu Evropy jako by se zeměpis spojil s historií. Rozpad římského impéria a zostalost germánských kmenů, které ho zničily, vyústily na celém kontinentu v decentralizaci moci – žádný panovník nedokázal administrativně zvládnout tak rozsáhlá království obývaná mnoha nezávislými kmeny. Jaký rozdíl oproti Číně za vlády dynastií Ming a Čching, Indii za vlády Mughalů či osmanské říši, které ovládaly rozsáhlá území obydlená nejrůznějšími národy! V Evropě však měli svá území v moci místní šlechtici a vojenští velitelé a ti si vytvářeli těsné spojení se svými vazaly. Tím se evropský feudalismus výrazně liší – významné skupiny vlastníků půdy byly

v podstatě nezávislé. Od středověku až po 17. století byli evropští panovníci jacísi v dále žijící tvorové, ovládající svá království většinou jen na papíře. Francouzský král byl v Bretani považován pouze za vévodu a měl v tomto regionu po celá staletí jen omezenou moc. Prakticky vzato, pokud chtěl panovník zahájit válku nebo vybudovat pevnost, musel si půjčovat peníze a kupovat vojáky od místních vládců, kteří se během tohoto procesu stali hrabaty, vikomty či vévody.

Evropská vrstva vlastníků půdy se tak stala aristokracií s vlastní mocí, penězi a legitimitou – čímž se významně lišila od ponížených a závislých dvorních šlechticů v ostatních zemích světa. Tento téměř rovnoprávný vztah mezi šlechtou a králem hluboce ovlivnil vývoj svobody. Jak napsal velký historik liberalismu Guido de Ruggiero, „bez účinného odporu zvláště privilegované třídy by monarchie nestvořila víc než národ otroků“.⁷ Ve zbytku světa se to také panovníkům podařilo. Ve středověké Evropě vyžadovala aristokracie od králů, aby jim zaručili určitá práva, která nesměla porušit ani koruna. Aristokracie si ustavila reprezentativní instituce – parlamenty, generální stavy, shromáždění šlechty – díky nimž byly jejich požadavky stále slyšet. V této středověké dohodě leží základy toho, čemu dnes říkáme „vláda práva“. Navíc byla tato dohoda vystavěna na římských tradicích a posilována mocí šlechty. Podobně jako zápas mezi církví a státem, i konflikt mezi aristokracií a monarchií je druhým, velice významným politickým činitelem evropských dějin, který pomohl vytvořit, opět bezděčně, základní podmínky svobody.

Anglická aristokracie byla v celé Evropě nejméně závislá na královské moci. Šlechtici žili na svých pan-

stvích, ovládali sice své poddané, ale také je ochraňovali. Na oplátku vybírali daně, díky nimž byli mocní a bohatí. Byli, jak to vyjádřil jeden historik, „pracující aristokracií“: své postavení si nezajišťovali pomocí složitých dvorních intrik, ale tím, že si na všech úrovních vydobyli podíl na politické moci.⁸ Angličtí králové, kteří své pozice upevnili dříve, než se to podařilo jejich protějškům v kontinentální Evropě, pochopili, že jejich vláda bude vždy záviset na spolupráci se šlechtou – nebo alespoň s její podstatnou částí. Pokud se panovník snažil příliš upevnit svou moc, hrozila mu zároveň odvěta jeho baronů. Král Jindřich II., korunovaný v roce 1154, vysílal do všech koutů země své soudce, aby tam prosazovali královské dekrety. Usiloval o sjednocení země a vytvoření všeobecného práva (*Common Law*). Aby toho dosáhl, musel středověkou aristokracii zbavit moci a zvláštních výsad. Plán mu nějaký čas vycházel, nakonec však šlechta povstala do zbraně, až byl Jindřichův syn, král Jan, po čtyřiceti letech bojů v roce 1215 přinucen podepsat na poli nedaleko windsorského zámku příměří. Tak vznikla *Magna Charta* čili Velká listina svobod, která už ve své době byla považována za základní soupis šlechtických práv. Obsahovala však také ustanovení zaručující svobodu církve a městskou autonomii. *Magna Charta* se stavěla (velmi mírně) i proti utlačování poddaných. S postupem času byl tento dokument anglickými soudci rozšiřován, až se nakonec proměnil v jakousi obecnou ústavu chránící práva jednotlivce. Už v době svého vzniku však byla *Magna Charta* významná tím, že to bylo v Evropě první písemné vymezení královských pravomocí. Jako taková, poznamenává anglický historik Paul Johnson, je „oprávněně označována za první ze

Statutů,^x o nichž je možno říci, že z nich pramení anglické a posléze i americké svobody“.⁹

Řím proti reformě

Kromě mocenského zápasu církve se státem a krále se šlechtou probíhal podobný boj mezi katolíky a protestanty. Jak se ukázalo, byl to nejdelší a nejkrvavější spor, který měl pro svobodu nepředpokládané, avšak zcela revoluční důsledky. Jeho nepravděpodobným původcem byl nepřilíš zbožný německý mnich Martin Luther, žijící v zapadlém městečku Wittenbergu. Došlo k tomu na počátku 16. století, kdy byla celá Evropa velmi nešťastná z ohromné a zkorumpované moci papežství. Nejskandálnější římskou praxí byl neobyčejně rozšířený prodej odpustků, papežských certifikátů, promíjejících kupci hříchy – někdy i dříve, než je spáchal. Z peněz byla financována značná církevní marnotratnost, která ohromovala dokonce ještě v éře baroka se vším jeho pozlátkovým leskem. Trnem v oku se Lutherovi stal papežský plán na vybudování největšího chrámu, jaký kdy člověk spatřil – katedrály svatého Petra v Římě. Ještě dnes, kráčíme-li hektary vatikánského mramoru a hledíme na zlato, klenoty, tapiserie a fresky pokrývající stěny od podlahy až ke stropu, není obtížné si představit „zbožný hněv“ Martina Luthera.

Volání po reformě se ozývalo už před Lutherem, například Erasmus Rotterdamský žádal jednodušší a skromnější obřad bohoslužby, ale nikdo se neposta-

^x Soubor anglických zákonů psaného práva, které tvoří „nepísanou ústavu“.

vil církevní autoritě tak zpříma. Martin Luther shrnul svoje požadavky v devadesáti pěti přesně formulovaných článcích, které – jak praví proslavený příběh – přibíl ráno 31. října 1517 na dveře kostela ve Wittenbergu. Možná byl v právu, rozhodně však měl štěstí. Se svým kacířstvím přišel právě v době, kdy se objevila nová technologie. Než se katolická církev vzpamatovala a přísně zakázala šíření jeho myšlenek, díky novým tiskařským strojům se už rychle šířily po celé Evropě. Reformace právě začínala. O sto padesát krvavých let později byla téměř polovina Evropy protestantská.

Kdyby Martin Luther viděl dnešní protestantismus s jeho tolerantními doktrínami, které mnoho povolují a málo vyžadují, zřejmě by se zhrozil. Luther nebyl liberál. Naopak, obviňoval Vatikán, že je v přístupu k náboženství příliš laxní. V mnoha ohledech byl, jak bychom dnes řekli, náboženský fundamentalista, který žádal, aby se bible interpretovala pokud možno doslova. Lutherova kritika papežství je velmi podobná výtkám, jimiž dnes islámští fundamentalisté kritizují zkorumpované a výstřední režimy na Blízkém východě, které sešly z pravé, zbožné cesty. Luther útočil na papeže z konzervativního křídla církve. Někteří dokonce tvrdí, že střet mezi katolicismem a protestantismem ilustruje známý aforismus, podle něhož je náboženská svoboda výsledkem střetu dvou stejně zhoubných fanatismů, které se navzájem vyruší.

Většina sekt, které v důsledku reformace vznikly, byla dokonce ještě přísnější než luteránství. Nejvlivnější z nich byla zvláště tvrdošíjná kalvínská konfese, která předpokládá, že lidé jsou beznadějně hříšní, a mají tak jen mizivou šanci ocitnout se mezi několika málo vyvolenými, kteří budou spaseni. Nejrozličnější pro-

testantské sekty však spojovalo především odmítání autority papeže, a v důsledku toho pochopitelně i odmítání veškeré náboženské hierarchie. Společně se tak podílely na boji proti autoritě, a přestože to samy netušily, byly také částí příběhu svobody v jeho širším smyslu.^x

Přes veškerá protivenství otvíraly malé protestantské sekty v severní Evropě možnost hledat osobní cestu k pravdě, nezprostředkovanou církevní autoritou. Pokud si jejich členové vůbec nějaké představené ustanovili, pak pouze takové, kteří byli voleni samosprávnou obcí. Často šlo o menšinová společenství uvnitř větších komunit, bojující za práva všech menšin věřit a konat bohoslužby podle vlastní volby. Tyto sekty pak v západním světě společně otvíraly prostor náboženské svobodě. Od svobody svědomí a projevu se některé dopracovaly ke kritickému vědeckému zkoumání zprvu náboženských textů, jako je bible, a pak i veškerých převzatých tradic. Věda je koneckonců nepřetržitým procesem popírání autority a souboje s dogmaty. V tomto smyslu dluží moderní věda náboženským fanatikům ze 16. století neobyčejně mnoho.

Ještě významnějším politickým důsledkem protestantismu byla skutečnost, že knížata a králové získali záminku, aby se vymanili z moci arogantního Vatikánu, o což vždy usilovali. První velký útok nebyl veden

^x Návštěvníci Ženevy, která se dlouhou dobu považovala za duchovní kolébku protestantismu, mohou v největším veřejném parku objevit památník reformace. Byl zbudován v roce 1909 a má podobu zdi se sochami a basreliéfy oslavujícími její odkaz. Vzdávají čest vzpurným otcům hnutí, jako byli Martin Luther, Jan Kalvín a dokonce i Oliver Cromwell a američtí puritáni. To, že mnohé z těch sekt se vzájemně potíraly, je už zapomenuto – a asi je to tak dobře.

na podporu protestantské víry, nýbrž z důvodů méně vznešených – anglický panovník se vytrvale pokoušel zplodit následníka trůnu. Hlavně proto Jindřich VIII. požádal papeže Klementa VII. o zrušení sňatku s Kateřinou Aragonskou, se kterou neměl mužského potomka. (Ne že by se nesnažili: během osmi let se jim narodila dcera, pět dětí zemřelo a královna dvakrát potratila.) Papež z politických důvodů odmítl, král se s Vatikánem rozešel ve zlém a prohlásil se za hlavu církve v Anglii. O teologii se Jindřich s katolickou církví nepřel. Dokonce papeže proti Lutherovi bránil v eseji, za niž ho Vatikán odměnil titulem „obhájce víry“ (*Defensor Fidei*), jímž se jeho následníci pyšní dodnes. Nová nezávislá anglikánská církev tak byla, pokud šlo o doktrínu, vlastně katolická – až na onu maličkost týkající se srčovanosti papeže.

Održení Anglie bylo první a nejvýznamnější z náboženských vzpour a válek proti Vatikánu, které se nevyhnuly žádnému státu v Evropě a od Lutherovy výzvy trvaly téměř sto padesát let. Války, jež byly důsledkem reformace, skončily v roce 1648 tzv. vestfálským mírem, který ukončil třicetiletou válku a dal císaři, co je císařovo – plus ještě něco navrch, co bývalo Boží (tedy ve skutečnosti papežovo). Oživil tak myšlenku z roku 1555 *cuius regio, eius religio* (ten, kdo vládne, určuje víru svých poddaných), podle níž si knížata mohla sama zvolit státní náboženství, avšak výslovně povoloval náboženskou toleranci jen na úrovni států a migraci jednotlivců. Rok 1648 sice není zcela jasným mezníkem v oddělení církve a státu, avšak v dějinách Západu symbolizuje důležitý posun. Vestfálský mír zasunul do zapomnění myšlenku, že Evropa je jedním velkým křesťanským společenstvem – „křesťanstvem“ ovláda-

ným duchovně jedinou katolickou církví a světsky císařem Svaté říše římské.^x Budoucnost už patřila národnímu státu.

Osvícenský stát

Během 17. století už politická výzva královské moci nepřicházela z kruhů náboženských, nýbrž od místních držitelů moci: od knížat, vévodů, baronů a hrabat. V průběhu století však král nad svými protivníky získal převahu. Posílil dvůr a vytvořil centrální vládu – stát, který ubral lokálním odpůrcům na významu. Stát triumfoval z několika důvodů: byly to především technické možnosti, vyšší úroveň vojenských konfrontací, změněná podoba nacionalismu a schopnost ústřední moci vybírat daně. Jeden důsledek stojí za povšimnutí: posílení státu svobodě neprospělo. S tím, jak moc panovníků rostla, přestávala fungovat většina středověkých parlamentů, stavů, shromáždění a různých sněmů. Když byly na jaře 1789, v předvečer francouzské revoluce, svolány generální stavy, bylo to jejich první shromáždění po 175 letech! Králové obdařeni novou mocí již dlouho předtím omezovali mnohvrstevný systém aristokratických výhod, regionálních tradic a cechovních ochran ve prospěch jednotného právního kodexu, který byl spravován panovníkem. Důležitou výjimkou byl anglický parlament, který v boji s panovníkem za anglické revoluce v roce 1688 získal suverenitu.¹⁰

^x Myšlenka celosvětového společenství věřících stále ještě existuje v islámu: je to *umma*. V muslimském světě však neexistuje ekvivalent katolické hierarchie nebo papeže (viz kapitola 4).

Oslabení aristokracie v Evropě mohlo vypadat jako vítězství rovnosti před zákonem a tak bylo také tehdy vykládáno. Když začaly v 17. století putovat Evropou osvícenské myšlenky, filozofové jako Voltaire a Diderot fantazirovali o „racionalizaci“ a „modernizaci“ vlády. V praxi však tyto tendence znamenaly posílení ústřední vlády a oslabení moci regionální. „Osvícenský absolutismus“, jak se tomu později říkalo, však obsahoval také určité prvky pokroku. Vládci, jako byli Fridrich II. v Prusku, Kateřina Veliká v Rusku a Josef II. v Rakousku, projevovali náboženskou toleranci, zaváděli právní reformy, umělce, hudebníky a spisovatele štědře zahrnovali penězi a přízní (čímž lze vysvětlit, proč vlastně mají dodnes tak dobrou pověst). Posílení ústřední moci však zároveň oslabovalo jediné společenské skupiny, které byly schopny omezovat pravomoci krále. Svoboda nyní závisela na panovníkově velkorysosti. I ten nejmírnější vládce – a zvláště jeho méně laskaví následníci – přestal být tolerantní a zasáhl proti disentu, jakmile se dostal pod tlak, ať už zahraniční nebo domácí. Koncem 18. století, kdy války, revoluce a domácí vzpoury začaly narušovat klid v Evropě, se osvícenský absolutismus stával víc absolutistickým než osvícenským.

Svého vrcholu dosáhla monarchie ve Francii za Ludvíka XIV. Feudalismus ve Francii se vždy lišil od feudalismu anglického. Francie mezi dvěma nepřátelskými sousedy neustále mobilizovala a díky tomu udržovala silnou centralizovanou vládu. (Z padesáti čtyř let, po které Ludvík XIV. vládl, byla jeho země celých třicet let ve válečném stavu.) Monarchie využívala geopolitických problémů, aby šlechtu držela na uzdě. Ludvík XIV. stavěl na základech zbudovaných obratným kardiná-

lem Richelieu; připravoval šlechtu o moc v místech, kde sídlila, a nahrazoval ji svými regionálními úředníky. Omezoval rovněž úlohu místních rad a shromáždění. Ludvíka nazývali „Králem slunce“ nikoli pro lesk jeho vzhledu a značný majetek, jak se často soudí, ale proto, že jeho postavení v zemi bylo absolutně nejdůležitější. Ve srovnání s ním všechny ostatní hodnoty byly bledly. Ludvík XIV. přivedl francouzskou aristokracii trvale do Paříže – nalákal ji tam na nejskvělejší evropský dvůr, ve skutečnosti mu však šlo o to, aby ji oslabil. Pověstné výstřelky francouzské monarchie – nekonečné hry, bály, lovy a dvorní rituály, divy Versailles – byly současně chytrým politickým tahem, jak držet panstvo ve zlaté kleci. Pod drahým hedvábím a napudrovanými parukami ztrácela francouzská šlechta moc a změnila se v bezmocné dvořany.¹¹

Francouzská revoluce (1789) mnohé v zemi změnila, dostředivé tendence však zůstaly. Revoluce Francii dokonce ještě víc zcentralizovala. Na rozdíl od anglické revoluce (1688), která pozemkovou aristokracii posílila, francouzská revoluce ji naopak zničila. Ochromila i církve a oslabil venkovské panstvo, farnosti a banky. Jak konstatoval anglický učenec a politik 19. století lord Acton, tahle revoluce omezovala vše, co se stavělo do cesty státní moci. Francouzi, jak píše, „si sice od Američanů vypůjčili jejich teorii revoluce, nikoli však jejich teorii vlády – vzali si návod, jak látku stříhat, ale ne už, jak šít“. Svrchovanost lidu převzala veškerou pompu i neomezenou moc královské svrchovanosti. „Lid“ stál nade vším a své cíle proklamoval slovy *liberté, égalité, fraternité*. Svoboda, kdysi závislá na královské velkorysosti, nyní závisela na okamžitém rozpoložení „občanů“, samozřejmě zosobněných vůdci revoluce.

Byl tu však ještě jiný model svobody a jako první si ho povšiml právě Francouz. Montesquieu – plným jménem Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu – obdivoval, podobně jako mnozí osvícenští liberálové 18. století, Anglii pro způsob, jakým vládla. Montesquieu šel ještě dál než ostatní a rozpoznal, v čem spočívá genialita anglického systému: v tom, že místo pouhé teoretické proklamace svobodu skutečně garantuje. Vzhledem k tomu, že se na vládě podíleli král, aristokracie (Sněmovna lordů) a neurozený lid (Poslanecká sněmovna), žádná z těchto tří mocenských složek nemohla získat nadvládu. Takové rozdělení moci zaručovalo, že budou zajištěny občanské svobody a náboženský dissent bude tolerován. Montesquieu však zároveň odmítal slepě věřit mechanismům vlád a ústavám; jeho stěžejní dílo se ostatně jmenuje *O duchu zákonů*.

Během sta let byla moc britské monarchie postupně omezena natolik, že už koncem 18. století byla Británie, třebaže formálně zůstala monarchií, ve skutečnosti aristokratickou republikou, v níž vládla třída vlastníků půdy. Montesquieuova lichotivá interpretace tohoto stavu silně ovlivnila i samotné Angličany. Významný anglický právník oné doby William Blackstone dokonce jeho myšlenky používal v komentářích k anglickému právu. Americká politická filozofka Judith Shklarová zdůrazňuje, že při zakládání americké republiky se stal Montesquieu „nejvyšší duchovní autoritou“. James Madison, Thomas Jefferson, John Adams a další se při tvorbě nového politického systému snažili stavět na jeho zásadách. Citovali ho častěji než ostatní současné autory (více citovali snad už jen z bible). Měl pro ně takové kouzlo, píše Shklarová, že „argu-

menty těch, kdo novou ústavu podporovali, i těch, kdo se proti ní stavěli, se často opíraly o Montesquieua“.¹²

Důsledky kapitalismu

Koncem 18. století získala ojedinelá britská politická kultura další rozhodující posilu: kapitalismus.^x Boje mezi církví a státem, panstvem a králem, katolíky a protestanty otevřely dveře vedoucí ke svobodě jednotlivců, ale kapitalismus přímo bořil zdi. Nic neformovalo moderní svět s větší silou než právě kapitalismus, který obrátil v trosky po tisíciletí existující vzorce hospodářského, společenského a politického života. Během staletí zničil jak feudalismus, tak monarchii založenou na rodokmenu a urozenosti. Vytvořil nezávislou třídu podnikatelů, kteří vděčí státu jen za málo a kteří jsou dnes dominující silou všech rozvinutých společností světa. Ze změny a dynamiky – spíše než z pořádku a tradice – učinil vládnoucí filozofii moderní doby. Kapitalismus vytvořil nový svět, zcela odlišný od světa existujícího po celá tisíciletí. Své kořeny zapustil nejpevněji v Anglii.

Vznikl na nejrůznějších místech. V průběhu 14. století začal v mnohých částech Evropy znovu rozkvétat obchod ve všech podobách, po většinu středověku

^x O nejrůznějších definicích kapitalismu byly napsány celé knihy. Používám tento výraz ve smyslu, který odpovídá většině slovníkových definic, včetně té z *Oxford Paperback Encyclopedia* (1998): „Systém organizace hospodářství založený na tržní soutěži, v jehož rámci jsou výrobní a distribuční prostředky i prostředky směny v soukromém vlastnictví řízeny buď jednotlivci, nebo společnostmi...“

zmrazený. Nové zemědělské technologie přinesly přebytek obilí, které muselo být prodáno nebo vyměněno. Z měst s trhy a z přístavů – Antverp, Bruselu, Benátek, Janova – se stala střediska hospodářské aktivity. Podvojný účetnictví, zavedení arabských číslic a vzestup bankovníctví proměnily vydělávání peněz z amatérské činnosti na systematické podnikání. Obchodní podniky se z přístavních měst rychle šířily zejména do Nizozemí a později do Anglie, kde našly uplatnění ve všech formách zemědělství, řemesel, výroby a služeb. O tom, proč se kapitalismus šířil nejprve právě v těchto zemích, se stále debatuje, většina historiků ekonomie však souhlasí s tím, že kompetentní stát, schopný ochránit soukromé vlastnictví, byl důležitým faktorem. Kapitalismus vítězil všude tam, kde „byla vytvořena zejména vlastnická práva“, napsali přední odborníci na tento jev Douglass North a Robert Thomas.¹³ Během 16. století se v Evropě ustálil názor, že „majetek patří rodině, svrchovanost knížeti a jeho úředníkům“. V 15. století to španělský právník vysvětloval takto: „Králi je svěřena správa království, a ne vláda nad věcmi.“¹⁴ Pouze v Anglii však byl nakonec král (Karel I.) popraven – kvůli tomu, že chtěl svévolně vybírat daně.

Systematická ochrana vlastnických práv proměňovala společnost. Znamenalo to, že spleť systém feudálních zvyků a privilegií – který byl překážkou efektivního využívání majetku – lze eliminovat. Vůdčí role v modernizaci anglického zemědělství se ujala elita vlastníků půdy. Díky procesu ohrazování pozemků, což byl ve své podstatě brutální způsob, jak si zajistit práva na pastviny a obecní pozemky uvnitř svých panství, donutili rolníky, kteří na pozemcích žili, aby se

začali věnovat jiným, specializovanějším a efektivnějším formám práce. Pastviny se začaly využívat k chovu ovcí a sloužily tak vysoce výnosné produkci a obchodu s vlnou. Tím, že anglická třída vlastníků půdy přešla nadcházející kapitalistickou revoluci, si zajistila moc a zároveň napomáhala modernizaci společnosti. Francouzští aristokraté byli naopak věčně nepřítomnými majiteli panství, kteří dělali pramálo pro to, aby zvýšili produktivitu svého majetku, a zároveň nepřestávali od svých nájemců a poddaných vyžadovat tvrdé feudální daně. Stejně jako většina ostatních evropských aristokratů, i oni obchodem pohrdali.

Kromě podnikavých šlechticů vytvořil kapitalismus novou skupinu bohatých a mocných mužů, kteří za své bohatství nevděčili půdě, kterou jim propůjčila koruna, ale své nezávislé hospodářské činnosti. Tito angličtí „zemani“ (*yeomen*) – patřili k nim drobní šlechtici i podnikaví rolníci – tvořili, řečeno slovy jednoho historika, „skupinu ctížádostivých, agresivních malých kapitalistů“.¹⁵ Byli prvními příslušníky buržoazie, třídy vlastníků průmyslu, kterou Karel Marx definoval jako třídu „majitelů společenských výrobních prostředků a zaměstnavatelů dělníků“. Marx dobře rozpoznal, že právě tato třída je předvojem politické liberalizace Evropy. Protože jejím příslušníkům přinášely kapitalismus, vláda zákona, svobodný trh, vzestup profesionalismu a meritokracie velký prospěch, podporovali všechny reformy, jež tyto tendence prohlubovaly. Ve svém díle, v oblasti společenských věd dnes již legendárním, se harvardský badatel Barrington Moore Jr. zabýval tím, kde všude se svět vyvíjel k demokracii a kde k diktatuře. Nakonec to podstatně shrnul do pouhých čtyř slov: „Bez buržoazie není demokracie.“¹⁶

Postupně, jak se podnikatelská aktivita stávala prvořadým prostředkem společenského vzestupu, procházela revolučními změnami i britská politika. Poslanecká sněmovna, která si v 17. století vydobyla moc na králi a vedla nyní zemi, se naplnila nově zbohatlými kupci a obchodníky. Počet titulovaných šlechticů byl v Británii vždy nízký: na konci 18. století jich bylo méně než dvě stě.¹⁷ O úroveň níže stála rozsáhlá třída, často nazývaná *English gentry*.^{*} Obvykle měla jisté vztahy k aristokracii a často přebírala i zodpovědnost v komunální sféře rozhodování. Svou prestiž a moc však čerpala především z obchodu a podnikání, z profesních povolání a z výkonného farmaření. Mnozí z těchto lidí vstupovali do veřejného života a díky zdravému odstupu od starého řádu prosazovali svobodný obchod, práva jednotlivců a svobodu vyznání.

Tři britští předsedové vlád 19. století, kteří dosáhli největší moci – Robert Peel, William Gladstone a Benjamin Disraeli – pocházeli všichni právě z této střední vrstvy. Tato nová a stále mocnější třída sice přebírala mnohé znaky charakteristické pro aristokracii – zámecká sídla, způsob oblékání, slavnostní hony –, byla však méně stabilní. „Gentleman“ byli široce respektováni a módní trendy určovali dokonce víc než vysoká aristokracie. Během 18. století se anglický gentleman stal téměř mytickou postavou a většina společnosti usilovala o to, aby se mu podobala. Jedna služebná prý požádala krále Jakuba I., aby jejího syna povýšil mezi gentlemany, a on jí na to odpověděl: „Gentlemana z něho udělat nedokážu, ale lorda bych z něj udělat

^{*} Společenská třída zahrnující nejen nižší šlechtu a panstvo, ale i vyšší střední vrstvy. (Pozn. překl.)

mohl.“ Francouz, který navštívil Anglii té doby, si tropil posměch ze snahy místní aristokracie napodobovat střední vrstvy: „V Londýně se dnes páni snaží oblékat jako jejich sluhové a vévodkyně napodobují své komorné.“¹⁸ Dnes se nám pod slovy „anglický gentleman“ vybaví především anglický dandy, na jehož estetickém jemnocitu je postaven celosvětový marketing značky Ralph Lauren. Jeho původ je však těsně spjat se zrodem anglické svobody.

Anglo-Amerika

Kapitalismus byl na vzestupu, moc vlád byla omezoována, vlastnická práva a ústavnost během 18. století sílily v celé Evropě, ale Anglii lze považovat za zcela jedinečnou. Byla bohatší, dokázala přicházet s novými nápady, byla také svobodnější a stabilnější než ostatní země v Evropě. Všiml si toho Guido de Ruggiero: „Svobody jednotlivce, zejména osobní bezpečnost a ochrana vlastnictví, jsou v Anglii pevně zajištěny. Administrativa je decentralizována a autonomní. Soudy jsou zcela nezávislé na ústřední vládě. Královské výsady jsou značně omezeny... Politická moc se soustředila do rukou parlamentu. Mohla kontinentální Evropa nabídnout něco podobného?“ Mnozí pozorovatelé v té době dospěli k téměř stejným závěrům, přičemž oceňovali anglickou ústavnost a národní charakter. Někteří se zaměřili na ekonomii. Podle Voltaira „obchod, na němž Anglie zbohatla, Angličanům pomohl, aby se osvobodili... svoboda zase na oplátku umožnila růst obchodu.“ Francouzský duchovní abbé Coyer tehdy zaznamenal, že britská vláda, místo aby povzbuzova-

la dekadentní radovánky šlechty, pomáhala „pocivé střední vrstvě, vážené součásti národa“.¹⁹ Svobodný trh umožnil střední třídě zbohatnout a ta pak prosazovala rozvoj svobody. Zdálo se, že je to solidní spojenectví.

Ze všech ostatních zemí se Anglii nejmíc podobaly kolonie v Americe. Kolonisté zde ustanovili vládní systém, v mnohém podobný tomu, který zanechali v tudorovské Anglii. V roce 1776 se kolonisté vzbouřili proti Jiřímu III. a svou revoltu prohlásili za volání po stejných právech, jaká měli Angličané. Z jejich pohledu to vypadalo tak, jako by je tyranský vladař, který neuznával staré svobody, přinutil vyhlásit nezávislost. Svým způsobem to bylo opakování anglické revoluce proti Jakubovi II., kdy se parlament vzbouřil proti svévolnému panovníkovi, jehož hlavním hříchem bylo zvýšení daní bez souhlasu poddaných – lépe řečeno těch, jež zdaňoval. V roce 1688 i v roce 1776 zvítězily pokrokové, moderní a obchodně orientované elity. (Spolu s králem prohráli staří toryové, kteří v Anglii 17. století a v 18. století v Americe zůstali vůči koruně loajální.)

Jestliže byla Anglie výjimečná, Amerika byla výjimkou z výjimky. Byla to Anglie bez feudalismu. Samozřejmě i Amerika měla bohaté rodiny vlastníci pozemky, avšak bez titulů, bez práv prvorozených a bez politické moci srovnatelné s tou, již disponovali členové Sněmovny lordů. Historik Richard Hofstadter napsal, že ten, kdo chce pochopit Ameriku 18. století, musí si umět představit „středostavovský svět“.²⁰ Jestliže se v hospodářství i ve společnosti objevovaly aristokratické prvky, jen vzácně převažovaly. Na severu začaly koncem 18. století dokonce slábnout. Historik Gordon

Wood zaznamenal, že „v osmdesátých letech 18. století můžeme pozorovat první proměny ještě nemoderní společnosti v moderní. Obchodní zájmy a spotřebitelské záliby obyčejných lidí začínaly převažovat.“ Americká revoluce, která vyprodukovala, řečeno s Woodem, „výbušnou podnikatelskou sílu“, vytvořila propast mezi Amerikou a Evropou.²¹ Amerika byla nyní otevřeně buržoazní a byla na to pyšná. Již během prvních dnů ve Spojených státech si Tocqueville zapsal do deníku, že v Americe to vypadá, jako by se „celá společnost roztavila do střední třídy“.

Americká cesta k liberální demokracii byla ovšem výjimečná. Většina zemí nezačíná svou zkušenost samostatného státu jako nová společnost bez feudální minulosti. Američané, nezatížení staletými monarchie a aristokracie, nepotřebovali ani silnou ústřední vládu, ani násilnou společenskou revoluci, aby svrhli starý řád. Liberálové v Evropě se na jedné straně moci státu obávali a na druhé o ní snili. Snažili se ji omezit, ale přitom ji potřebovali k modernizaci společnosti. Známý je Tocquevillův postřeh, že „Američané mají velkou výhodu, protože dospěli k demokratickému stavu, aniž by museli projít demokratizační revolucí... Rovnoprávní se narodili, a tak se jimi nemuseli teprve stát.“

Na počátku 19. století už svoboda jednotlivce a rovnost před zákonem v Británii a ve Spojených státech posílily. Ani jedna z těchto zemí však nebyla demokracií. Až do volební reformy v roce 1832 mohlo v Anglii volit pouze 1,8 % obyvatel. Po přijetí zákona o reformě vzrostl jejich počet na 2,7 %. Po dalším rozšíření volebního práva v roce 1867 to bylo 6,4 % a po roce 1884 už 12,1 %.²² Teprve v roce 1930, kdy získaly volební právo

také ženy, dosáhla Velká Británie stavu, který dnes považujeme za standardně demokratický, tedy všeobecného hlasovacího práva. Přesto byla považována za modelový ústavněliberální stát – tedy takový, který chrání svobodu a je podřízen vládě zákona.

Spojené státy byly demokratičtější než Velká Británie, avšak zdaleka ne o tolik, jak si někdy lidé myslí. V prvních desetiletích měli právo volit pouze bílí muži, kteří vlastnili nemovitost – což byl systém velice podobný zemi, jejíž nadvládu se Američané právě zbařili. V roce 1824 – čtyřicet osm let po vyhlášení nezávislosti – vhodilo v prezidentských volbách hlasovací lístek do urny pouze 5 % Američanů. Jejich počet se prudce zvýšil po Jacksonově revoluci,* kdy byl majetkový volební limit z větší části odstraněn. Avšak ani v předvečer občanské války se nedalo říci, že ve Spojených státech mají volební právo všichni bílí muži. Černoši ho pak sice teoreticky získali v roce 1870, ale na Jihu začalo ve skutečnosti platit až o století později. Ženy mohly volit od roku 1920. Bez ohledu na omezenou demokracii byly však Spojené státy a jejich systém zákonů a práv pro celý svět předmětem zájmu. S postupem času vedl ústavní liberalismus k demokracii, jež zase vedla k prohlubování svobody a ta opět vyústila v další demokratický rozvoj.

Na nelehkou cestu k demokracii se po vzoru Velké Británie a Spojených států postupem času vydaly také ostatní evropské země. Proces, který zvolna a mírumilovně proběhl v Británii a v Americe, se kodrcavě a leckdy s krveprolitím začal odehrávat i v ostatních evrop-

* Sedmý americký prezident Andrew Jackson se úspěšně zasazoval o větší podíl občanů na tvorbě vlády. (Pozn. překl.)

ských zemích (o tom budeme hovořit v další kapitole). Většina z nich však ukončila svůj vývoj k liberální demokracii až koncem čtyřicátých let 20. století, ve zbylých zemích k tomu došlo teprve po roce 1989 a zdá se, že tento stav byl rychle a důkladně upevněn. Důvod je zřejmý: dějiny všech západoevropských zemí mají společné ústavněliberální tradice, byť v rozdílných podobách. Případ Anglie je to, čemu odborníci říkají „školní příklad“, lze na něm celý proces snadno znázornit. I nejzpátečnější evropské vlády však byly ve srovnání s režimy v Asii a Africe fakticky liberální. Práva občanů byla v západních zemích Evropy vymezena způsobem, o němž se poddaným vládců nezápadních zemí mohlo jen zdát. Vladaře v nich omezovaly zákony i zvyklosti. Občanská společnost, složená ze soukromých podniků, církví, univerzit, cechů a nejrůznějších společenství, rozkvétala a stát do jejího rozvoje nezasahoval. Soukromé vlastnictví požívalo ochrany a svobodné podnikání kvetlo. Všechny tyto svobody byly sice silněji zakotveny v teorii než v praxi a autokratičtí mocnáři je často zneužívali, avšak ve srovnání se zbývajícím světem byl Západ opravdovým prostorem svobody.

Kultura jako osud

Tato stručná historie svobody může působit jako příručka, která má poněkud brzdit nadšení. Naznačuje, že každá země, jež doufá, že se vyvine v liberální demokracii, by se nejspíš měla přesunout na Západ. A vskutku, být součástí západního světa – dokonce i jeho okrajových částí – je politickou výhodou. Ze

všech zemí, které získaly po zhroucení sovětského impéria nezávislost, se nejlépe vedlo a vede – pokud jde o rozvoj liberální demokracie – těm, jež měly možnost sdílet onu „západní zkušenost“, tedy těm, které patřily k rakouské říši. Hranice dělicí kolem roku 1500 západní a východní křesťanství dnes odděluje úspěšně liberální demokracie od neúspěšných a neliberálních. Polsko, Maďarsko a Česká republika, které byly součástí západní Evropy nejzřetelněji, rychle postupují v upevňování demokracie a země Pobaltí je následují. Dokonce i na Balkáně se dobře daří zemím na západní straně dělicí linie, jako jsou Slovinsko nebo Chorvatsko, zatímco transformaci Srbska či Albánie (na východě) provází mnohem víc problémů.

Hraje zde tedy kultura osudovou roli? Tento silný argument vznášeli nejdůležitější badatelé od Maxe Webera po Samuela Huntingtona a dnes je tato myšlenka znovu aktuální. Pro kdekoho, obchodními konzultanty počínaje a armádními strategy konče, jsou kulturní rozdíly tím nejjednodušším vysvětlením všech hádanek. Proč se americké hospodářství ve dvou posledních dekádách rozvíjelo tak bouřlivě? To je přece zřejmé: díky naší jedinečné kultuře podnikání. Proč je Rusko tak neschopné zavést tržní hospodářství? To je rovněž jasné: panuje v něm feudální, antikapitalistická kultura. Proč se Afrika zmítá v bídě? A proč plodí arabský svět teroristy? Příčinou je vždy kultura.

Takové odpovědi jsou však příliš jednoduché. Ko-neckonců, americká kultura přinesla také velkou hospodářskou krizi a stagflaci.* A někdejší feudální kultu-

* Pojem zavedený ekonomy po roce 1970 označuje dříve neznámou kombinaci pomalého hospodářského růstu a inflace. (Pozn. překl.)

ry Japonska či Německa se zjevně přizpůsobily kapitalismu tak dobře, že jsou dnes druhou a třetí nejbohatší zemí na světě. Jednotlivé státy mohou v různých dobách dosáhnout úspěchu i propadnout, často v rozmezí pouhých desetiletí. Z toho lze usuzovat, že příčinou může být i něco jiného než jen kultura, která se relativně vzato nemění.

Vynikající singapurský politik a myslitel Li Kuang-jao mi jednou vysvětlil, že když chci vidět, jak funguje kultura, mám si porovnat výkon německých a zambijských dělníků kdekoli na světě. Brzy tak dojdou k závěru, že v obou kulturách je cosi velice odlišného, co tyto výsledky vysvětluje. S podobnými důkazy přicházejí i vědci: Joel Kotkin v zajímavé práci *Tribes* (Kmeny) tvrdí, že chcete-li hospodářsky uspět v moderním světě, je k tomu jednoduchý klíč – musíte být Žid, Ind a úplně nejlépe Číňan.

Li i Kotkin mají přirozeně pravdu ve svém konstatování, že určité skupiny – Číňané, Indové nebo Židé – si vedou lépe než jiné bez ohledu na prostředí. (Upřímně řečeno, právě tato varianta kulturní teorie mi připadá zvláště přitažlivá, protože sám jsem indického původu.) Jestliže však být Ind je klíčem k ekonomickému úspěchu, jak vysvětlit neutěšený stav indického hospodářství pět desetiletí po získání nezávislosti v roce 1947 – a vlastně i po celá dlouhá staletí předtím? V době, kdy jsem v Indii vyrůstal, jsem si rozhodně nemyslel, že jsou Indové hospodářsky úspěšní. Namísto toho si dobře vybavuji den, kdy legendární člen indického parlamentu Píloo Mody položil předsedkyni vlády Indíře Gándhiové otázku: „Může nám paní předsedkyně vysvětlit, proč se zdá, že Indové hospodářsky velice prosperují pod všemi vládami na světě s výjimkou své vlastní?“

Stejně otázky lze klást i v Číně, další zemi, která si s výjimkou posledních dvaceti let vedla z hospodářského hlediska po staletí mizerně. Jestliže vše, co potřebujete, jsou Číňané, pak Čína samotná jich má víc než miliardu. A pokud jde o Židy, i když se jim na mnoha místech vede velice dobře, v jediné zemi, v níž tvoří většinu – v Izraeli – panoval až donedávna jen hospodářský chaos. Zajímavé je, že ekonomický růst těchto tří zemí (Indie, Číny a Izraele) se začal zřetelně zvyšovat v osmdesátých letech 20. století. Nedošlo k tomu proto, že by získaly novou kulturu, ale proto, že jejich vlády změnilly svou hospodářskou politiku a vytvořily příznivější tržní podmínky. Čínské hospodářství dnes roste rychleji než indické, je to však dáno více skutečností, že Čína své hospodářství ve srovnání s Indií reformuje rozsáhleji, než tím, že by snad konfuciónská morálka byla nadřazena hinduistickému povědomí.

Li Kuang-jaův důraz na kulturní odlišnosti je opravdu zvláštní. Singapur se přece od sousední Malajsie kulturně příliš neliší. Je sice víc čínský a méně malajský, avšak ve srovnání s ostatním světem mají obě země mnoho společného. Na rozdíl od svých sousedů však má Singapur mnohem efektivnější vládu, která sleduje rozumnější hospodářskou politiku. Právě to, rozhodně více než vrozené rozdíly, vysvětluje jeho úspěch. Jinými slovy, klíčem k úspěchu Singapuru je Li Kuang-ja, nikoli Konfucius. Neříkám, že by kultura nebyla důležitá, naopak, představuje historickou zkušenost, je zakotvena v institucích, formuje názory a očekávání. Ale kultura se může změnit. Německá kultura z roku 1939 se velice liší od té, která tu byla v roce 1959, tedy o pouhých dvacet let později. Evropa, kdysi srdce vyjatého nacionalismu, je dnes post-

nacionalistická a evropské státy jsou ochotné přesouvat své pravomoci na nadnárodní instituce v měřítku, jaké si Američané jen stěží dovedou představit. Spojené státy byly kdysi izolacionistickou republikou, která hleděla na stálou armádu s hlubokým podezřením. Dnes je to hegemon s vojenskými základnami po celém světě. Číňané bývali zaostalí zemědělci; dnes jsou to velmi schopní obchodníci. Hospodářské krize, války, politické vůdcovství – to všechno změnilo svět.

Před sto lety, když se zdálo, že východní Asie zůstane navždy chudá, mnozí badatelé – mezi nimiž vynikal Max Weber – tvrdili, že konfuciónská kultura přímo potlačuje všechny vlastnosti nezbytné pro úspěch v kapitalistickém systému.²³ Když byla před deseti lety východní Asie na vrcholu rozkvětu, obrátili vědci toto tvrzení na hlavu a tvrdili, že konfuciónské ve skutečnosti zdůrazňuje právě ty prvky, které jsou pro hospodářskou dynamiku nezbytné. Dnes se vše opět otočilo a řada lidí tvrdí, že „asijské hodnoty“ obsahují veškeré prvky zastaralého kapitalismu. Weber ve své práci spojil hospodářský úspěch severní Evropy s „protestantskou etikou“ a předpověděl, že katolický jih zůstane chudý. Itálie a Francie se však během posledního půlstoletí rozvíjely rychleji než protestantská Evropa. Je samozřejmě možné vyjít ze stereotypu nespolehlivých Jihoameričanů a pracovní morálky poznamenané přístupem *mañana* a zdůvodnit tím, proč některé země dosahují tak nízkého výkonu, ale jak potom vysvětlit úspěch Chile? Tamnímu hospodářství se vede stejně dobře jako nejsilnějším z asijských „tygrů“. Jeho úspěch je často přisuzován další skupině latinských hodnot: silným rodinným vazbám, náboženským hodnotám a odhodláním.

Ve skutečnosti nelze najít jednoduchou odpověď, proč jsou určité společnosti v určitých dobách úspěšné. Ve zpětném pohledu se často zdá, že úspěch té které společnosti byl nevyhnutelný. Tyto společnosti pak zkoumáme a hledáme v jejich kulturách zárodky úspěchu. Kultury jsou však složité a každý v nich může najít, co je mu libo. Chce-li někdo objevit v kultuře východní Asie pracovitost a hospodárnost, objeví je. Chce-li místo toho najít sklon k slepé poslušnosti a nepotismu, najde je též. Kdo si s tím dá práci, odhalí tyto rysy víceméně ve všech kulturách.

Kultura je pochopitelně velmi důležitá. Může být tahounem i brzdou, změny zpomalovat i urychlovat. Bývá zakódována v institucích a návycích, jež se mohou stát překážkami na cestě k úspěchu. Indická kultura možná škodí hospodářskému růstu a možná také ne, indická byrokracie jim však škodí zcela určitě. Západní dějiny umožnily vznik institucí a postupů, které – třebaže nejsou přímo předávány nějakými západními geny – lze těžko bez důkladné přípravy uplatnit v jiných společnostech. Možné to však jistě je.

Východoasijský model

Podíváme-li se na většinu nezápadních přechodů k liberální demokracii, které se odehrály v průběhu posledních tří desetiletí, všimneme si, že země, které sledovaly evropskou dějinnou zkušenost, se dostaly nejdál: nejprve kapitalismus a vláda práva, teprve potom demokracie. A tak v Jižní Koreji, na Tchaj-wanu, v Thajsku a Malajsii buď vládly po desetiletí vojenské junty, nebo systém jedné politické strany. Tyto režimy

nejdříve osvobodily hospodářství, postupně zavedly právní systém, svobodu vyznání i pohybu, a teprve o desetiletí později vypsalý svobodné volby. Vytvořily si tak, možná náhodou, dva základní předpoklady dobré vlády, které zdůrazňoval James Madison v *Listech federalistů*. Za prvé, vláda musí být schopna vládnout, za druhé musí být schopna ovládat sama sebe. Tedy pořádek a svoboda – právě tyto dva aspekty vytvářejí z dlouhodobého hlediska legitimní vládu, prosperitu a liberální demokracii. Jistě se to ale snadněji řekne než provádí.

V padesátých a šedesátých letech většina západních intelektuálů východoasijskými režimy opovrhovala a vyzdvihovala místo nich populární africké vůdce, kteří vypisovali svobodné volby a hlásali vládu lidu – například v Ghaně, Tanzanii a Keni. Většina těchto zemí však rychle zdegenerovala v diktatury, zatímco východní Asie se vydala přesně opačným směrem. Zmínění učenci by si nepochybně měli lámat hlavu s odpovědí na otázku, proč nejlépe zavedené demokracie existují právě v zemích, jako je Chile, Jižní Korea či Tchaj-wan, které po dlouhá léta ovládali generálové. Ve východní Asii stejně jako v západní Evropě základy stabilním liberálním demokraciím položily liberalizující se autokracie.

V podstatě ve všech případech otevíraly diktatury své ekonomiky pomalu a jen částečně, avšak tento proces vládu zároveň stále víc liberalizoval. Jak napsal přední badatel o východní Asii Minxin Pei:

Nezaměnitelným rysem východní Asie po druhé světové válce je postupný proces institucionalizace autoritářskými prostředky. Ve středu tohoto procesu je pomalý vznik moderních politic-

kých institucí, vykonávajících formální i neformální vládu pomocí dominantní strany, státního aparátu, částečně otevřené volební procedury a právního systému, jehož všechny složky trvale nabývají autonomních rysů. Proces má dva pozitivní znaky – vyšší stabilitu a ochranu vlastnických práv (vymáhání tlakem na vládce ze strany tržních sil a nových politických norem).²⁴

Ve východní Asii se stále setkáváme s korupcí, nepotismem a volebními podvody – ale stejně tomu bylo i v západních demokraciích, dokonce ještě před padesáti lety. Dnešní volby na Tchaj-wanu nejsou dokonalé, ale pravděpodobně jsou svobodnější a regulérnější, než byly volby na americkém Jihu v padesátých letech (nebo v Chicagu kolem roku 1960). Velká konsorcia podniků (čeboly) dnes mají nezákonný vliv na jihokorejskou politiku, ale stejně tomu bylo s podobnými slepenci v Evropě a ve Spojených státech před sto lety. Železniční, ocelářské, lodářské firmy a velcí finančníci byli v minulosti zřejmě ještě mocnější, než jsou dnešní východoasijské magnáti. To oni ovládali Ameriku v zlatých dobách na konci 19. století. (Dokázali byste vůbec jmenovat některé politické současníky J. P. Morgana, E. H. Harrimana nebo Johna D. Rockefellera?) Nové demokracie bychom dnes neměli posuzovat podle měřítek, podle nichž by většina západních zemí propadla dokonce ještě před třiceti lety. Dnes je východní Asie směsicí liberalismu, oligarchie, demokracie, kapitalismu a korupce – v mnohém se tak podobá Západu kolem roku 1900. Většina východoasijských zemí je však mnohem liberálnější a demokratičtější než naprostá většina nezápádních zemí.

Na jeden do očí bijící důkaz, že ústavněliberální minulost může přinést liberálnědemokratickou sou-

časnost, upozornil politolog Myron Weiner v roce 1983. Zdůraznil, že „veškeré země třetího světa s populací minimálně milionu občanů, které mají přetrvávající demokratickou zkušenost, jsou bývalé britské kolonie“.²⁵ Britská nadvláda neznamena demokratickou – kolonialismus je ve své podstatě nedemokratický –, ale omezený ústavní liberalismus a tržní hospodářství. Dnes už ve třetím světě existují i další demokracie, obecně vzato však Weinerův postřeh stále platí. Takové konstatování vůbec neznamena obhajobu kolonialismu. Sám jsem vyrůstal v postkoloniální zemi a nikdo mi nemusí připomínat, co je to institucionální rasismus a zneužívání moci, jež byly rovněž součástí imperiálního dědictví. Je však nepopíratelným faktem, že britské impérium po sobě zanechalo odkaz práva a kapitalismu, které pomáhaly posilovat liberální demokracii v mnoha bývalých koloniích – i když zdaleka ne ve všech.^x Naproti tomu Francie podporovala na obsazených územích ústavnost a svobodný trh jen pramálo, místo toho některým svým koloniím v severní Africe udělila volební právo. Příliš uspěchaná demokratizace ve všech těchto případech vyústila v tyranii.

Západní cesta vedla a vede k liberální demokracii i daleko od západního světa. Záleží na pořadí i načasování

^x V mnohých koloniích, vytvořených v době, kdy britské impérium už bylo za svým vrcholem, a v nichž tedy k dekolonizaci došlo jen po pár desetiletích – například v Africe a na Středním východě –, už Britové nestihli vybudovat instituce a zavést vládu práva. Co hůř, rýsovali i nevhodné hranice a zatížili tak státy etnickými a náboženskými problémy od samého počátku jejich samostatné existence. Naproti tomu v jižní Asii, v Karibiku a samozřejmě v osadnických koloniích (Kanada, Austrálie a Nový Zéland) je vztah mezi britskou nadvládou a demokracií zcela nepopíratelný.

vání demokratizačních kroků. Většina zemí třetího světa, které se hned po získání nezávislosti prohlásily za demokracie, jakkoli chudé a nestabilní, se během desetiletí proměnily v diktatury. Giovanni Sartori, významný politolog z Kolumbijské univerzity zabývající se teorií demokracie, soudil, že jediný možný přechod je od ústavního liberalismu k demokracii; opačný postup nevede nikam. Dokonce i evropská odchylka od angloamerického vzoru byla schopna vyvinout liberální demokracii mnohem obtížněji. Chceme-li se tedy věnovat komplikacím, které může přinést předčasná demokratizace, musíme se vrátit do srdce Evropy na počátek 20. století.

KAPITOLA 2

CESTA DLÁŽDĚNÁ OMYLY

Na počátku minulého století Vídeň jako metropole jen kvetla: bylo patrné, že je to město kosmopolitní, v umění avantgardní a v politice dobrodružné. Skládali tu Richard Strauss a Gustav Mahler, malovali Gustav Klimt a Egon Schiele, psali Robert Musil a Arthur Schnitzler, Theodor Herzl přispíval do novin, Sigmund Freud praktikoval psychoanalýzu a Lev Trockij vysedával po kavárnách. Těmi byla Vídeň proslavená a středoevropská intelektuálové je vyhledávali – opojně se v nich mísil alkohol a tabákový kouř s řečmi, které vedli. V jedné z takových kaváren – pravděpodobně to bylo u Landtmanna – si na jaře roku 1895 zapálil Sigmund Freud doutník, a jak se dalo od něj čekat, šlo o víc než jen o pouhý doutník. Byla to oslava svobody – proti demokracii.¹

V březnu toho roku totiž Vídeň zvolila starostou ultranacionalistu Karla Luegera. Jeho politický program byl odporný. Pravidelně přirovnával Židy k sarančatům, žádal, aby byli rozdraceni v půdě jako hnojivo nebo naloženi na loď a utopeni v moři. Rakouský císař František Josef I. usoudil, že zvolení Luegera ohrožuje ve městě občanské svobody, a učinil něco nečekaného – odmítl volbu uznat. V tomto rozhodnutí ho pod-

porovala katolická církev, další ze starých, autoritativních rakouských institucí. Vídeňští intelektuálové stojící tradičně v opozici proti monarchii a církvi se ocitli v nepříjemné situaci, protože byli najednou s císařem na jedné lodi proti lidu. Freud chtěl císařovu rozhodnutí veřejně zatleskat, a proto si zapálil doutník, tradiční symbol oslavy.

Luegera nemohl nikdo považovat za vzor demokrata, ale jeho mocenský vzestup byl přímým důsledkem rozmachu demokracie v Rakousku. V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století tu mohla volit jen bohatá a vzdělaná střední třída a jejím programem byla svoboda projevu, ústavnost a hospodářský liberalismus. Proslulý vídeňský kosmopolitismus a pokrokový charakter byly produktem právě tohoto omezeného volebního práva. V osmdesátých a devadesátých letech voličů přibýlo – paradoxně díky požadavkům liberálů. Volit teď mohla velká většina dospělých mužů a atmosféra v zemi se brzy změnila. Dělníky a zemědělce obdařené novým právem občanské reformy buržoazie nezajímaly a snadno je ovlivňovala plamenná rétorika socialistů (ta byla mezi dělníky zvláště účinná) a ultranacionalistů (na kterou zase slyšeli venkované). Lueger skvěle sestavil svůj volební program, spojil v něm nacionalistické cíle s komunistickými – a nazval ho křesťanským socialismem. Adolf Hitler, který žil během Luegerova starostování ve Vídni, mu za to později věnoval v knize *Mein Kampf* pochvalná slova; jeho nacionální socialismus Luegerův křesťanský socialismus nápadně připomínal.

Hitlerův vzestup poháněla stejná demokratická dynamika, která pomohla k moci Luegerovi. Řada lidí se domnívá, že se nacisté v Německu dostali k moci buď

díky štěstí ve volbách, nebo proto, že šlo o tajný puč. Ve skutečnosti však nacistická strana už v roce 1930, pouhých jedenáct let po svém založení, skončila druhá s 18 % hlasů. V roce 1932 se v Německu konaly dvoje všeobecné volby a nacisté zvítězili v obou – poprvé získali 37 % hlasů a podruhé 33 % (druzí v pořadí, sociální demokraté, získali 21 %, respektive 20 % hlasů). V proslulých volbách v roce 1933 pak nacisté dostali 44 % hlasů, tolik jako všechny tři další strany dohromady, takže byli pověřeni sestavením vlády.² Tzv. výmarská republika, která vznikla v Německu po první světové válce, byla dobře vybudovanou demokracií se svobodným tiskem a regulárními volbami. Nacistická strana demokratického procesu plně využila, aby se zorganizovala a pronikla do všech velkých i malých měst v zemi. Krize, které ve dvacátých a třicátých letech 20. století zmítaly Německem, připravily tradiční vládní instituce o věrohodnost. Tváří v tvář stále zoufalejší společenské situaci se liberalismus i ústavnost měnily v plytké fráze. Prostí Němci a německá střední třída, šokovaní důsledky krize a hyperinflace, se chytli Hitlerových slibů, že bude odvážným vůdcem, který vrátí národu jeho sílu. Čím extrémnější byla Hitlerova rétorika, tím byl populárnější. Politolog Jack Snyder uzavírá svou zevrubnou studii procesu demokratizace takto: „Rasistický autoritářský nacionalismus koncem výmarské republiky triumfoval nikoli navzdory demokratizaci politického života, nýbrž právě díky ní.“³

Vídeňská i výmarská zkušenost se střetem svobody s demokracií není výjimečná. Všude v Evropě se koncem 19. a počátkem 20. století dostával liberalismus do úzkých, protože prim hrála demagogická politika pro

davy. A obvykle i zvítězila. V Luegerově případě císař František Josef I. vydržel dva roky, avšak po čtvrtých volbách ho v roce 1897 jako vídeňského starostu nakonec musel uznat. Také ve Francii tradice republikánského liberalismu zaměřeného proti monarchii zejména po roce 1871 rychle sílila. Musela ovšem čelit neúnavným útokům zleva (od socialistů) i zprava (od monarchistů, aristokratů a církve). O několik desetiletí později dokonce i ve Velké Británii, mateřské zemi a baště moderní liberální politiky, byla kdysi silná liberální strana vytlačena mnohem radikálnější labouristickou stranou a tradičnějšími konzervativci.⁴ V důsledku šíření demokracie byl umírněný liberální program založený na právech jednotlivce, svobodném trhu a ústavnosti zatlačen do pozadí a vrchu nabýval živočišně přitažlivý socialismus, náboženské proudy a nacionalismus.

Populistické běsnění nerozdmýchávali jen socialisté a ultranacionalisté. Legendární německý kancléř Otto von Bismarck zavedl v roce 1871 v právě sjednoceném Německu všeobecné hlasovací právo pro muže, protože dobře věděl, že omezené volební právo prospívá městským liberálům, kteří měli sklon monarchii kritizovat. Bismarck věřil, že prostí lidé budou volit monarchistické konzervativce. A měl pravdu. Jeho konzervativní spřízněncem Benjamin Disraeli dospěl ve Velké Británii ke stejnému závěru a prosadil druhý reformní zákon z roku 1882, který rozšířil volební právo na většinu britských mužů. Pokud si však chtěli konzervativci zajistit hlasy nově posílené dělnické třídy, museli si jí hledět.

Bismarck i jeho následovníci šli do všech dalších voleb s jednoduchými nacionalistickými hesly, s využitím veškerých symbolů vlastenectví, které se nabízely.

Fungovalo to – vždycky vyhráli. Střední třída se dokonce rozdělila. Část naslouchala volání konzervativců po národní hrdosti, část zůstala věrná svým liberálním tradicím. Nové voliče lákala německá politická elita stále častěji a bez rozpaků taktikou zastrašování a vyvolávání obav z rozvratu. Katolíci, socialisté a další „nepřátelé říše“ byli demonizováni a pronásledováni. Tato strategie totiž vyžadovala, aby byl identifikován vnější i vnitřní nepřítel. Politici, ochotní chlácholit vlivné lobbistické skupiny, jako byl Německý lodní spolek,* byli stále militarističtější, budovali útočnou vojenskou sílu a v agresivní expanzi viděli zahraničněpolitické zájmy státu. Výsledkem byla celá řada nezodpovědných politických kroků, doma vysoce populárních, které zároveň zčásti zavinily, že Evropa byla v roce 1914 vržena do světové války.

Proč se Německo nestalo Anglií?

Jak se ukázalo, sama demokracie nevedla v Německu ke svobodě. Teprve poté, co země prošla obrovskými šoky – když prohrála druhou světovou válku, byla zbavena značného území, rozdělena, okupována a zvnějšku jí byl vnucen nový politický řád – tehdy se ze Západního Německa stala plnohodnotná liberálnědemokratická společnost. Avšak Německo, zejména za Bismarcka a císaře Viléma I., mělo stejně jako většina evropských zemí silné liberální a pokrokové rysy.⁵ Ve většině zemí

* Německý lodní spolek (Deutsche Flottenverein) byl založen v roce 1898 na podporu vzniku námořní bitevní flotily. Jeho vliv vrcholil před první světovou válkou, poté upadal, až v roce 1934 zanikl. (Pozn. překl.)

Evropy soupeřily dvě tradice: liberalismus a populistické autoritářství, které bylo zosobňováno Luegerem a Hitlerem. V první polovině 20. století prohrál liberalismus, v druhé půli bylo poraženo a zdiskreditováno populistické autoritářství. Vzhledem k tomuto střetu byla evropská cesta k liberální demokracii spletitá a krvavá, plná zvrácených revolučních epizod, fašistických diktatur a válek. Samozřejmě, existovala i část Evropy, která se vyvíjela způsobem bližším britskému vzoru – v Dánsku, Belgii, Nizozemí, Norsku a ve Švédsku tento vývoj měl podobné důvody (raný rozvoj kapitalismu). Dějiny velkých států evropského kontinentu – Německa, Rakousko-Uherska a Francie – jsou však pohnutější. Proto mohou dnes poskytnout klíč k lepšímu porozumění problémům demokratizace, protože jen málokde v současném světě dochází k té zvláštní kombinaci okolností, které umožnily vznik liberální demokracie v Anglii a ve Spojených státech. Asijské, latinskoamerické a africké země daleko více nesou rysy, jež se do jisté míry kdysi vyskytovaly na části evropského kontinentu. Novými demokraciemi po celém světě dnes zmítají podobné otřesy, jaké byly charakteristické pro Vídeň a Berlín během několika prvních desetiletí 20. století.

Když odborníci porovnávali britský příklad s ostatními zeměmi Evropy, kladli si jednoduchou otázku, kterou jednoznačně formuloval britský politolog Ralf Dahrendorf v roce 1968: „Proč se Německo nestalo Anglií?“⁶ Je to užitečná otázka, protože nám může pomoci pochopit, jak lze v moderním nedokonalém světě dosáhnout liberální demokracie.

Odpověď je komplikovaná; jejím podstatným rysem je skutečnost, že Německo na rozdíl od Anglie postrádalo hospodářsky a politicky nezávislou buržoazii. Anglic-

ká buržoazie, zrozená v průmyslové revoluci a odkojená svobodným obchodem a vlastnickými právy, porazila starý feudální řád, a teprve poté přetvořila zemi k obrazu svému, a to především obchodně; zaměřila ji na zisk, dala jí sociální mobilitu a dynamiku. Zrodila se nová obchodnická reprezentace. Napoleon Angličany výsměšně označil za „národ kupců“. V Německu byla naopak industrializace zahájena a podporována vládními subvencemi, regulacemi a cly. V důsledku toho byla tamní buržoazie slabá, roztržštěná a ve vztahu ke státu a vládoucí feudální elitě podřízená. Marx s pohrdáním popsal německou obchodní třídu jako „buržoazii bez světového historického smyslu“.⁷

Německo mělo velmi silnou úřednickou tradici, na niž bylo pochopitelně hrdé. Stát byl ve zvládnutí mnoha problémů s industrializací a urbanizací dokonce pokrokovější i efektivnější – zvláště pokud šlo o veřejné zdravotnictví, dopravu a penzijní systém – než kterákoli jiná evropská země. Místo aby se němečtí podnikatelé snažili udržet si nezávislost na státu, horlivě usilovali o státní výhody a odměny. Být obchodníkem a mít k tomu ještě titul *Kommerzienrat* (obchodní rada) bylo považováno za velkou čest. „Muži už neusilovali o získání šlechtictví a s tím spojeného panství,“ konstatoval jeden historik, „nýbrž o titul zdravotního rady.“ Za povšimnutí stojí i role, jakou hrál tisk. Zatímco v Anglii sloužil nezávislý tisk jako důležitý, často až zuřivý hlas politického nesouhlasu, v Prusku naproti tomu založil první noviny sám Fridrich Veliký jako orgán státní propagandy. Německá podnikatelská a obchodní třída po většinu 19. století namísto toho, aby vyvíjela tlak na liberální reformy, hledala kompromis s vládoucí feudální elitou. Dokonce i po završené

industrializaci zůstalo Německo smíšeným režimem, v němž se prvky nové buržoazní společnosti prolínaly se starým řádem. Liberální intelektuál Friedrich Nauman v roce 1909 o Německu napsal, že je to „průmyslová společnost v hávu zemědělského státu. Naše politická situace se podobá moderní továrně vybudované v prostorách starého statku. Moderní stroje stojí pod starými střešními trámy a z hliněných stěn trčí železné traverzy.“

Starý řád stále držel vládu na krátkých otěžích. V roce 1891 bylo 62 % pruských správních úředníků šlechtického původu. V zahraničních službách jich bylo ještě víc. V roce 1914 bylo ve službách německého ministerstva zahraničí osm knížat, dvacet devět hrabat, dvacet baronů, padesát čtyři nižších šlechticů a pouze jedenáct nešlechticů.⁸ Také směřování Francie, země s tradicí silného státu a nevýrazné občanské společnosti, k liberální demokracii bylo zdlouhavé a spletité. Společenské síly, které tento proces ve Velké Británii urychlovaly, byly ve Francii, jejíž aristokracie i třída obchodníků závisely na vládě, slabé. *Cambridge Economic History of Europe* (Hospodářské dějiny Evropy) v popisu „charakteristických rysů buržoazního zastupitelského vládního systému“ – tedy vlády práva, rovnosti před zákonem, soukromého vlastnictví, svobodného podnikání a občanských svobod – dodávají, že „nic takového ve Francii před revolucí neexistovalo“.⁹ Porevoluční Francie tak přijala demokracii bez tradice ústavního liberalismu. Svoboda byla spíše teoreticky proklamována než prakticky zajišťována (tím, že by jednotlivé moci byly odděleny a nestátní instituce jako soukromý obchod a podnikání, občanská společnost a nezávislá církev posilovány). Revolucionáři totiž soudili, že se Montesquieu zcela

mýlil, když vyžadoval omezený a oddělený způsob vlády. Absolutní vláda krále byla tak bez omezení předána novému Národnímu shromáždění, které začalo věznit a vraždit tisíce lidí, konfiskovat jejich majetek, trestat je za víru, a to vše ve jménu lidu. Někteří badatelé proto jakobínský režim výstižně nazvali „totalitní demokracií“. V moderních dějinách je to první příklad neliberální demokracie.¹⁰

Francie opět vyzdvihla stát nad společnost, demokracii nad ústavnost, rovnost nad svobodu. V důsledku toho byla po většinu 19. století demokratickou zemí s rozsáhlým volebním právem a s volbami, avšak jen s těžkým státem liberálním. Svoboda jednotlivce byla v tomto prostředí bezpochyby mnohem méně chráněna než v Anglii nebo Americe. Smíšený francouzský režim zosobňoval Napoleon III., vládnoucí v letech 1848–1870.⁺ Vládl sice se souhlasem lidu, pomocí voleb a referend – přitom však současně užíval k potlačování svobody myšlení, slova a činu metod policejního státu. I francouzská třetí republika,⁺⁺ podobně jako mnohé další liberální experimenty v Evropě, nakonec zanikla a Francie dosáhla liberalismu a demokracie až po druhé světové válce, víc než sto padesát let po revoluci, přičemž mezitím musela projít dvěma monarchiemi, dvěma císařstvími, pěti republikami a jednou polofašistickou diktaturou. Dnes v ní vládne režim, který jeho zakladatel Charles de Gaulle nazval „volební a demokratickou monarchií“. Mínil to přitom jako kompliment.

⁺ Charles Louis Napoleon Bonaparte, synovec Napoleona I., byl nejprve v r. 1848 zvolen prezidentem (období tzv. druhé francouzské republiky), r. 1851 provedl s podporou armády státní převrat a r. 1852 byl prohlášen císařem. (Pozn. red.)

⁺⁺ Období 1871–1940, zahájené vyhlášením Pařížské komuny. (Pozn. red.)

Téměř demokratický

Existovala však ještě jedna, lepší tvář Evropy, která v sobě nesla zárodky liberální demokracie, totiž liberální tradice. Ta tu byla přítomna vždy, byť většinou prohrávala. Existovala především v Německu, přestože právě tato země se ocitla ve třicátých letech 20. století v krizi. Řada seriózních odborníků považovala Německo kolem roku 1900 za nejpokrokovější zemi světa. Mělo moderní, psanou ústavu, na všech úrovních vysoce rozvinutý správní systém a první skutečně sociální stát. Panovala tu liberální politická kultura a města jako Berlín se vyznačovala avantgardní estetickou vnímavostí. Woodrow Wilson, jeden z předních amerických badatelů, zabývajících se tehdy srovnáváním vládních systémů, velebil v roce 1887, kdy učil na Princetonské univerzitě, Prusko „pro jeho ... obdivuhodný systém ... vysoce propracovaný a téměř dokonalý ... který proměnil arogantní a nefunkční [byrokracii] ve spravedlivou veřejnou správu“.¹¹ (Je ironií dějin, že Wilson, který Německo tolik obdivoval, nakonec právě proti němu vedl svou vlast do války.) Politologové té doby často Německo hodnotili lépe než Anglii. Měli za to, že v Anglii panuje příliš centralizovaný politický systém, vkládající do rukou Dolní sněmovny příliš mnoho moci. Spolu s anachronickou Horní sněmovnou plnou výstředních lordů, nepsanou ústavou a mystickými tradicemi to ztěžovalo jakoukoli inovaci.

Zdálo se, že Německo na přelomu století se vydává na cestě k demokracii správným směrem. Pak přišla první světová válka, která připravila o život na dva miliony Němců, zanechala hospodářství v troskách a byla ukončena versailleským mírem, který byl pro

Německo potupným trestem a pokořením. Během poválečných let prchaly z Polska, Ruska a dalších východních zemí zpět do Německa masy etnických Němců (tato migrace byla příčinou nesmírných zmatků); reparace způsobily hyperinflaci a nakonec přišla velká hospodářská krize. Nad liberálními rysy německé společnosti převážily temnější síly a politický řád se zhroutil. Zejména hyperinflace – kterou Niall Ferguson výstižně nazval „antiburžoazní revolucí“ – zlikvidovala úspory střední třídy a zcela ji odcizila výmarské republice. Země se stala snadnou kořistí extremistických ideologů a vůdců. Při zpětném pohledu do historie nám obvykle připadá, že Německo bylo předurčeno, aby se stalo kořistí Adolfa Hitlera, ve skutečnosti i Velká Británie a Spojené státy americké měly svá temná období a zuřivé demagogy, kteří během velké hospodářské krize získávali na síle. Kdyby obě tyto země měly projít dvacetiletým porážek, ponižování, chaosu, hospodářské krize a likvidace střední třídy, dost možná by je také nakonec ovládli demagogové, jako byli Huey Long* nebo Oswald Mosley,** a nikoli státníci typu Franklina Roosevelta nebo Winstona Churchilla.

První světová válka odstranila ve většině států Evropy monarchie, bohužel však jich řadu natolik zpusťovala, že se z nich staly kolébky fašismu a diktatur. Na liberalismus začali ve třicátých letech dvacátého století útočit zprava fašisté a zleva komunisté, přičemž k jeho zničení často využívali právě demokracie. Bylo zapotřebí další války, aby byli tito demagogové

* Americký politik, guvernér Louisiany (1928–1932) a senátor (1930–1935), který se pokoušel zavádět prvky diktatury a proslul jako politický demagog. (Pozn. překl.)

** Britský politik, zakladatel a vůdce britské fašistické strany. (Pozn. překl.)

s konečnou platností zlikvidování. Evropa se po roce 1945 pustila za štědré pomoci Spojených států do budování nového politického řádu. Během padesáti let uspěla víc, než mohl kdo doufat.

Liberální demokracie ohrožovaná zprava – zprvu feudálními, později fašistickými oponenty – se v roce 1945 téměř úplně osvobodila (s výjimkou Iberského poloostrova; ovšem ani Franco ve Španělsku, ani Salazar v Portugalsku neměli zájem, aby svůj režim vyváželi). Demokracii pak ohrožovaly zleva pouze komunistické strany, často podporované Moskvou. Západní společenství však tomuto nebezpečí dokázalo účinně čelit. Následovala pozoruhodná, stěží postřehnutelná a nedostatečně zaznamenaná transformace. Západní Evropa, v níž se po dvě století svářel liberalismus s extremistickými ideologiemi zprava i zleva, potichu a bez velkých proklamací přijala za svou umírněnou ústavní politiku. Badatel z Chicagské univerzity Mark Lilla tento proces popsal jako „další sametovou revoluci“:

Ohlédneme-li se zpět, můžeme pozorovat, že mír garantovaný americkým dohledem a bohatstvím přinesl tři desetiletí nevídaného hospodářského růstu stejně jako posílení sociálního státu, zmírnil tradiční vliv levicově orientovaných politických stran... Dnes mají všechny západoevropské státy ústavou omezenou vládu, nezávislé soudnictví, volby v podmínkách plurality, všeobecné volební právo, občanskou kontrolu nad armádou a policií, právo na svobodné shromažďování, svobodu vyznání, rozsáhlou střední třídu a rozvinutou spotřebitelskou ekonomiku. Navzdory existenci nových nacionalistických a regionalistických stran, občasným výbuchům etnického násilí a potížím s přistěhovalci žádná z vlád v západní Evropě nestojí tváří v tvář takovému ohrožení vlastní legitimacy, jakému musely ve dvacátých letech čelit všechny liberální vlády.¹²

V sedmdesátých letech 20. století získaly úplnou demokracii i poslední tři země patřící k západní Evropě – Řecko, Španělsko a Portugalsko. Konečným dějstvím dramatu evropského liberalismu se pak staly převraty v roce 1989. Řada zemí východní Evropy sice sdílela ne jedno historické východisko se západoevropskými státy, avšak vzhledem k tomu, že měly tu smůlu a „osvobodila“ je v roce 1945 Rudá armáda, byly uvězněny v komunistickém impériu. Ohlédneme-li se zpět, můžeme konstatovat, že v zápase se Sovětským svazem a při liberalizaci vlastní společnosti jim pomohly tytéž síly, jež známe z vlastního příběhu. Byla to církev a odborové svazy v Polsku, skupiny založené na principu občanské společnosti v Československu, reformistické elity v Maďarsku a nevelká střední třída ve všech těchto zemích. Jakmile se tyto země zbavily sovětského jha, pustily se rychle do upevňování liberální demokracie, která v nich zapustila pozoruhodně pevné kořeny. Další bývalé komunistické země jako Rumunsko a Bulharsko stále procházejí obtížnou liberální a demokratickou transformací, některé s větším, jiné s menším úspěchem. Po více než deseti letech od zhroutení komunismu se tak Evropa přiblížila až svůdně blízko ke stavu, který bychom mohli označit slovy George Bushe st. jako „úplný a svobodný“.

Bohatství národů

Žádná země si neumí přidělit novou minulost. Má však v moci proměny své budoucnosti a může napomáhat liberálnímu a demokratickému vývoji. Proměna rozvojových zemí, zvláště ve Střední Americe, v důvěryhodnou demokracii je tou nejdůležitější a nejobtížnější vý-

zvou dneška. Abychom lépe pochopili, jakým způsobem mohou tyto země uspět, musíme si vzít poučení z dějin a podívat se, jaké podmínky jsou pro vytvoření liberální demokracie nezbytné.

Nejjednodušším vysvětlením politického úspěchu nové demokracie je její hospodářský úspěch – přesněji řečeno, příjem na hlavu. V roce 1959 upozornil sociolog Seymour Martin Lipset na jednoduchý, ale zásadní princip: „čím víc se nějakému státu daří, tím větší má šanci uchovat si demokracii“.¹³ Lipset dokazuje, že hospodářský rozvoj posiluje občanskou společnost a zlepšuje metody, jak zachovat liberální vládu. Z Lipsetovy teze vycházely celé školy, zatímco jiné ji popíraly. Byla ověřována i odmítána empirickým průzkumem, jednou se dostávala na ústup, jindy se o ni opíraly nové hypotézy. Po čtyřiceti letech ověřování je už jisté, že s malými výhradami ji lze přijmout.

Jistě, i z některých chudých zemí se staly demokracie. Když se však někde prosadí demokracie v počáteční fázi politického vývoje, obvykle skomírá. (Existují výjimky jako Indie, o té více později.) Nejrozsáhlejší politická studie tohoto problému pochází od politologů Adama Przeworského a Fernanda Limongiho, kteří se zabývali všemi státy světa v období 1950–1990. Spočítali, že v každé demokratické zemi, v níž příjem na obyvatele nedosahoval 1500 dolarů ročně (měřeno dnešní kupní silou dolaru), měl režim průměrnou životnost osm let. Pokud se průměrný příjem pohyboval mezi 1500–3000 dolary, přežívaly demokracie už osmnáct let. Nad 6000 dolarů na obyvatele už byly demokratické vlády vysoce odolné. Pravděpodobnost, že padne demokratický režim v zemi s průměrným příjmem vyšším než 6000 dolarů ročně, byla 1 : 500. V bohaté společ-

nosti je demokracie prakticky nesmrtelná. Dvaatřicet demokratických režimů v zemích s průměrným příjmem vyšším než 9000 dolarů ročně dnes už přežívá dohromady téměř 740 let a žádný z nich dosud nepadl. Naproti tomu v 69 chudších zemích se jich zhroutilo 39 – jejich úmrtnost tedy dosáhla téměř 57 %.¹⁴

Lze proto konstatovat, že pokud se o přechod k demokracii pokusí země s hrubým domácím produktem (HDP) mezi 3000 a 6000 dolary na obyvatele, bude úspěšná. Přechodné období platí dokonce i pro dávnější minulost. HDP evropských zemí, které se v roce 1820 pokusily o první kroky k rozšíření volebního práva, se pohyboval kolem 1700 dolarů na obyvatele (podle kupní síly z roku 2000) a vzrostly asi na 2700 dolarů v roce 1870. V roce 1913, těsně před zničující první světovou válkou, dosáhly 4800 dolarů na obyvatele.¹⁵ Historické výpočty HDP vycházejí z poněkud odvážných odhadů, nepochybně však všechny náležely k dolnímu okraji přechodného pásma. Většinu těchto zemí bylo možno zařadit mezi stoprocentně liberálnědemokratické až po roce 1945, kdy už dosáhly zhruba 6000 dolarů na hlavu. Ohlédneme-li se na další úspěšné transformace z posledních třiceti let, počínaje Španělskem, Řeckem a Portugalskem, téměř všechny dosáhly demokracie, až když se octly v horním pásmu. Také ve středoevropských zemích, které kolem roku 1989 měly vyšší příjmy, v Polsku, Československu a Maďarsku, se demokracie konsolidovala rychlejším tempem. Těm u dna nebo na nižším stupni škály – Rumunsku, Albánii – to trvá mnohem déle. Souvislost mezi demokracií a vyšší HDP tedy platí i v Evropě, a to dokonce i z historického pohledu. Žádný faktor, ani ten nejdůležitější, nevypovídá o všem, avšak vzhledem k počtu zkoumaných zemí, ležících v různě

ných světadílech, s velmi rozdílnými kulturami a v rozdílných fázích vývoje, stojí za povšimnutí, jakou vypočítací hodnotu může mít tak jednoduchý údaj, jako je výše HDP.

Jestliže je HDP tak důležitý, mohlo by se zdát, že v boji o demokracii není zapotřebí politických vůdců. Není to však pravda. Žádná politická změna nemůže úspěšně proběhnout bez vůdců a hnutí, jež ji prosazují a zápasí o větší míru svobody. Lidé jako Václav Havel, Nelson Mandela, Lech Wałęsa a Kim Tã-džung mají v dějinách svobody své čestné místo. V zájmu přesnosti se však musím ptát, proč právě oni uspěli. Jednoho z odborníků tato úvaha natolik rozčilila, že napsal: do Jižní Koreje nepřinesl demokracii průměrný příjem, nýbrž „morální odhodlání“.¹⁶ Ovšem. Dozajista také v Ugandě, Bělorusku a Egyptě žijí odhodlaní a mravní muži a ženy, kteří znovu a znovu usilují o zavedení demokracie. Ani jihokorejští aktivisté v šedesátých, sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století neuspěli. Teprve korejský disident Kim Tã-džung, jenž byl dlouhá léta ve vězení, se stal nakonec prezidentem. Proč neuspěl v sedmdesátých letech, ale až o dvacet let později? Získal snad „morální odhodlání“ až v devadesátých letech? Statečný tchajwanský politický vůdce Lej Čchen, šéfredaktor deníku *Free China*, se pokusil zavést demokracii na Tchaj-wanu už v roce 1960, kdy založil Čínskou demokratickou stranu. Nebyl o nic méně statečný než Čchen Šuej-pien, aktivní zastánce lidských práv, který byl v roce 2000 zvolen tchajwanským prezidentem. Proč jeden aktivista neuspěl a druhý ano?

Ani ty nejlepší historické předpoklady nám neumožní předvídat, jak určitá země přijme demokracii. Často totiž záleží na celém souhrnu nejrůznějších his-

torických okolností. Proč se Španělsko vydalo na cestu k demokracii právě v roce 1977, a ne dřív? Protože místní doživotní diktátor o dva roky dříve zemřel. Proč Maďarsko v roce 1989? Protože mu Sovětský svaz přestal hrozit vojenskou invazí. Proč Indie v roce 1947? Protože tehdy území, na němž leží, přestalo být součástí britského impéria. A tak dále. Daleko zajímavější otázkou však je, jak se demokracie drží při životě. Politické režimy se z různých důvodů mění – největší změny má na svědomí válka, hospodářská krize, úmrtí vládce. Jestliže se však zhroutí autokratický režim a lidé se pokusí vybudovat demokracii, jaké síly umožní, aby přetrvala? Nejlepší z jednoduchých odpovědí na tuto otázku zní: je to bohatství.

Proč svobodě prospívá bohatství? Připomeňme si evropské příklady: proces hospodářského rozvoje obvykle vytvoří dva prvky, které jsou pro úspěch liberální demokracie zásadní. Za prvé: nejdůležitější jsou soukromé podniky a sílicí buržoazie, získávající moc nezávislou na státu. Za druhé: při vyjednávání s těmito novými společenskými elitami nemůže být stát tak lakotný jako dříve, musí víc ctít pravidla a vnímat potřeby společnosti, přinejmenším potřeby elit. Výsledkem procesu je často bezděčná liberalizace. Minxin Pei popisuje tchajwanskou cestu k liberální demokracii v osmdesátých a devadesátých letech 20. století v pojmech, jež jsou srovnatelné s evropskou zkušeností:

Rychlý ekonomický růst vedl k liberalizaci, kterou vládnoucí režim ne zcela předvídal. Tchajwanské hospodářství vykazovalo všechny rysy typické pro rozvíjející se kapitalistickou společnost: rostla gramotnost, masová komunikace, příjem na obyvatele, diferencoval se život ve městech – včetně práce, rozvoje profesní střední třídy a vzniku podnikatelské třídy. Díky

své nezávislosti stála za pozornost zejména vrstva podnikatelská. I když byly jednotlivé podniky malé a špatně organizované, vymaňovaly se přece jen z pout vlády jedné strany.¹⁷

Tento příběh se s místními odchylkami opakoval ve většině zemí východní Asie. Hospodářská svoboda stejně jako v Evropě vytvářela nejprve buržoazii a občanskou společnost a po desetiletích vývoje nakonec vedla i k liberální demokracii. Stejně jako v Evropě ani tady si autokraté nemysleli, že demokratizují. Tím, že umožnili ekonomický rozvoj, uvolňovali síly, které už nedokázali udržet na uzdě. Historik Phillip Nord popisuje celý proces takto:

Diktatury se domnívají, že usilují pouze o hospodářský rozvoj země, ale ve skutečnosti dělají vážnou chybu, když ho podporují. Rostoucí ekonomika příznivě ovlivňuje vzestup vzdělané střední třídy, plodí „pluralistickou infrastrukturu“, rozvětvenou občanskou společnost, která je obtížněji ovladatelná... Autoritářský stát se v kritické chvíli může rozhodnout uvolnit otěže, jimiž ovládá veřejný život. Je to však pro něj osudové rozhodnutí, neboť do prostoru vytvořeného liberalizací proudí nashromážděná nespokojenost a projevuje se poté jako otevřená opozice.¹⁸

Nord popisuje demokratizaci Francie v 19. století, avšak jeho práce platí stejně dobře pro vývoj ve východní Asii na konci století dvacátého.

Blahoslavení chudí

Samotné peníze svobodu nepřinášejí, protože bohatství musí být zasloužené. Během posledního půlstoletí některé režimy velice zbohatly, a přece jsou to diktatury:

například území v Perském zálivu ovládaná šejky, Nigérie či Venezuela. Bohatství ropných států nevytváří podmínky pro pozitivní politickou změnu, protože se jejich hospodářský vývoj od základu liší od evropského i asijského modelu. Hospodářství se tu totiž nevyvíjelo podle kapitalistických pravidel, tedy systematicky od zemědělství přes průmysl k vysoce kvalifikovaným službám, nýbrž díky využití velkých zásob ropných nebo jiných nerostných surovin. Modernizace bylo dosaženo pouhým nákupem nemovitostí, nemocnic, velkých sídel, automobilů a televizorů a tato životní úroveň byla zpřístupněna lidem, kteří zůstali v podstatě stejní jako předtím – nevzdělaní a primitivní. Stát dokonce dováží technologii a pracovníky z ciziny, aby nemocnice, školy a televizní stanice vůbec mohly fungovat. Výsledkem je podnikatelská třída naprosto závislá na státu, místo aby na něm byla nezávislá.

Některá čísla jsou výmluvná. Například v Saúdské Arábii, nehledě na vysoký příjem na obyvatele, umí číst a psát jen 62 % dospělých a ženy dokonce jen z 50 %. Kuvajt, Katar a Spojené arabské emiráty jsou na tom o něco lépe, gramotných je tam kolem 70 % dospělých obyvatel. Pro srovnání – na Filipínách a v Thajsku, v zemích s nejnižší gramotností ve východní Asii, odkud do oblasti Perského zálivu přichází významná část nekvalifikované pracovní síly, dosahuje úroveň gramotnosti dospělých více než 90 %. A právě vzdělanou nebo alespoň gramotnou populaci, která je podmínkou pro demokratickou vládu, pohádkově bohaté arabské státy postrádají.

Ne každé bohatství je stejné. Liberální demokracii prospívá nejlépe kapitalistické bohatství. Mezi prvními, kdo si toho povšimli, byl Marx, když poznamenal,

že kapitalismus si jako oblíbenou formu vlády vytvořil buržoazní demokracii (nemyslel to samozřejmě jako pochvalu). Chtěl tím říci, že kapitalismus vytvořil podnikatelskou buržoazii, která nevyhnutelně zničila starý aristokratický řád a založila řád ochraňující vlastnictví, smlouvy, pravidla a veškeré svobody. Tam, kde se buržoazie chová a projevuje jinak, jako tomu bylo v 19. století v Německu, se společnost nezmění. Vezměme si Latinskou Ameriku: během téměř celého 20. století zde vzkvétaly podnikání a obchod prostřednictvím státního kapitalismu. Tamní oligarchové ve spojení s armádou a byrokracií ochraňovali své podniky a vytvářeli byzantské propletence cel a regulací, jež jim umožňovaly žít v co největším pohodlí. Takový systém brání opravdovému hospodářskému rozvoji a neprospívá ani politice. Střední podnikatelská třída zůstala slabá a v podřízeném vztahu vůči státu. Až donedávna byl politický vývoj Latinské Ameriky variací na německý model z 19. století. Není náhoda, že první latinskoamerická země, která nekompromisně tuto tradici opustila a vydala se na cestu svobodného trhu a obchodu, tedy Chile, je dnes hospodářsky nejúspěšnější.

Bohatství tvořené přírodními zdroji brání jak politické modernizaci, tak hospodářskému růstu. Dva harvardští ekonomové, Jeffrey D. Sachs a Andrew M. Warner, se zabývali vývojem devadesáti sedmi rozvojových zemí v období posledních dvou desetiletí (1971–1989) a zjistili, že velké přírodní bohatství úzce souvisí s hospodářským neúspěchem. Obecně vzato, čím byla země bohatší na nerostné suroviny nebo čím příznivější podmínky měla pro zemědělství, tím pomaleji rostlo její hospodářství – vzpomeňme na Saúdskou Arábii či Nigérii. Státy s relativními zásobami – jako je tomu v západní Evropě – udr-

žovaly míru růstu mezi oběma extrémami. Existuje však několik výjimek: Chile, Malajsie a Spojené státy americké. Všechny tyto země jsou bohaté na suroviny, a přece se hospodářsky a politicky rozvíjely. Základní pravidlo však platí s překvapivou přesností.¹⁹

Proč je nezasloužené bohatství takovým prokletím? Jelikož překáží vývoji moderních politických institucí, práva a správního systému země. Předpokládejme cynicky, že hlavním cílem každé vlády je získat co největší moc a bohatství. Aby stát zbohatl, musí v zemích bez přírodních surovin zbohatnout nejprve společnost, jejíž bohatství může stát zdanit. V tomto smyslu je požehnáním pro východní Asii, že je tak chudá. Zdejší režimy si musely dát práci, aby vytvořily efektivní vládu, protože to je jediná cesta ke zbohatnutí země, a tudíž i státu. Vlády s poklady pod zemí to mají snazší; jsou to vlastně státy-rentiéři. Tloustnou díky příjmům z nerostů a prodeje ropy a nic je nenutí vypořádat se s mnohem obtížnějším vytvářením zákonů a institucí, v jejichž rámci teprve může vzniknout bohatství státu (připomeňme si Nigérii, Venezuelu, Saúdskou Arábii). Turecký básník Jusuf, žijící ve 13. století ve Střední Asii, tuto poučku kdysi převedl do veršů:

Udržet říši, to chce mnoho vojáků, jezdců i pěšáků;
udržet si ty vojáky, to chce taky hodně peněz.
Mít peníze, to chce být bohatý.
Zbohatnout, to chce spravedlivé zákony.
Pokud jedno z toho chybí, nic z celého čtvera není;
pokud z čtvera nic není, říše se rozpadá.²⁰

Jiná verze této teorie praví, že každý stát, který má snadný přístup k penězům – například může-li zplatnit pohyb zboží po klíčově důležité vodní cestě

(jako tomu bylo v Egyptě), nebo dokonce díky cizí pomoci (jako v několika afrických zemích) – se přestane politicky rozvíjet. Snadno získané peníze nenutí vládu, aby od občanů vybírala daně. Když vláda občany zdaňuje, musí jim za to na oplátku poskytovat protislužby, musí se jim zodpovídat a musí zemi dobře spravovat, což vede ke svobodě a zastupitelskému principu. Tato vzájemná směna – zdanění za zastoupení – dává vládám v dnešním světě legitimitu. Pokud má vláda své vlastní příjmy, takže nemusí ve společnosti zapustit kořeny, je to jen dvůr, nikoli stát, a obchodníci či podnikatelé jsou jen dvořané.^x Saúdská královská rodina svým poddaným nabízí odlišnou směnu: „My od vás nechceme žádné hospodářské zázraky a vy zase po nás nechtějte žádné politické zázraky.“ Je to vlastně heslo americké revoluce naruby – žádné daně, žádné zastoupení.

Nechceme samozřejmě tvrdit, že by národy měly toužit po tom, aby byly chudé na přírodní suroviny. Demokracie a kapitalismus se nerozvinuly ani v mnoha chudých zemích. Záleží hodně na politických institucích, prozíravosti a štěstí. Některé bohaté země se rozvíjejí asi jako schopné děti bohatých rodičů. Řada evropských zemí se začala demokratizovat, až když na tom hospodářsky byly o mnoho lépe než zbytek světa. Evropa však měla jedinečnou výhodu. Její dlouhé dějiny střetů církve a státu, katolíků a protestantů, panovníků a šlechty vytvořily svobodné instituce a omezily moc státu. V některých mimoevropských zemích proběhly různé varianty takových konfliktů. Politická

^x Toto konstatování do jisté míry osvětluje i dění v rozvinutých zemích: nářky a ochranná politika donedávna šly ve státech jako Texas ruku v ruce.

pestrost Indie s mnoha regiony odlišných náboženství a jazyků může ve skutečnosti její demokratickou budoucnost spíš zajistit než ohrozit. Polskou demokracii nepochybně posiluje silná a nezávislá církev. Obecně vzato lze dojít k závěru, že nejlepším způsobem, jak svrhnout starý feudální řád a vytvořit efektivní stát s kontrolovanou, nikoli neomezenou mocí, je rozvíjet tržní hospodářství, přičemž určité historické a institucionální stránky tomu mohou být nápomocné.

Chvála státu

Obhájci svobodného trhu často chybně považují kapitalismus za opozici vůči státu. Z hlediska placení daní vypadá tento přístup jako zcela samozřejmý, realita je však mnohem složitější. Je sice pravda, že ve 20. století zbytněly mnohé státy natolik, až své hospodářství zcela zadusily, ale v širší historické perspektivě jen legitimní a výkonný stát dokáže vytvořit pravidla a zákony pro fungující kapitalismus. Pokud vláda nedokáže ochránit vlastnická a lidská práva, svobodu projevu a obchodní smlouvy, zavést antimonopolní zákony a ochranu spotřebitelů, vládne ve společnosti nikoli právo, ale ten, kdo je silnější. Kdo se chce podívat, jak vypadá slabá vláda, může si vzít za příklad Afriku – a to není právě ráj svobodného trhu.

V rozvojovém světě musel stát odstartovat kapitalismus často skokem. Opět se tu zrcadlí evropský příklad, protože stát někdy musel zkonfiskovat velkou část zemědělské půdy feudální šlechtě, aby mohla být využita. Zlomilo to vaz velkým majitelům půdy, kteří byli nejkonzervativnější vrstvou společnosti. Miliony

hektarů nevyužité půdy se dostaly z nehybných feudálních rukou do tržního systému. Noví vlastníci, kteří půdu sami obdělávali, ji využívali efektivněji, poněvadž k tomu měli motivaci, případně ji pronajali nebo prodali někomu, kdo takovou motivaci měl. Zpočátku bylo zapotřebí do značné míry rozdělit bohatství, aby kapitalismus mohl fungovat.

Modernizace zemědělství trvala v Evropě staletí. Ve třetím světě proběhla zemědělská reforma v průběhu posledního půlstoletí a měla podobný efekt. Zbavila feudální vlastníky půdy a dala ji nájemcům, kteří na ní žili a pracovali po generace. Ponechme stranou, zda je takové jednání spravedlivé. Tento proces uvolnil půdu – v předindustriální ekonomice je nejhodnotnějším výrobním prostředkem – a vložil ji do tržního hospodářství. Pozemková reforma byla jedním z klíčů k hospodářskému a politickému úspěchu ve východní Asii (zvláště v Japonsku, na Tchaj-wanu a v Jižní Koreji) a pokud k ní došlo, i v Latinské Americe (nejvýrazněji v Kostarice, Mexiku a Chile).

Západní konzervativci se během studené války často stavěli proti pozemkové reformě, protože jim připomínala marxismus a ti, kdo ji prosazovali, byli většinou levičáci. Ve skutečnosti však pozemková reforma podporuje kapitalismus, a tudíž i demokracii. Pozemková reforma je rozhodujícím krokem k proměně zaostalého rolnického světa v moderní demokratickou a kapitalistickou společnost. V zemích třetího světa, kde pozemková reforma neuspěla, např. v některých částech Střední a Jižní Ameriky, v Pákistánu, Zimbabwe a mnoha dalších afrických zemích, se zemědělství nikdy nedostalo na komerční úroveň, protože tyto země si zachovaly silnou kvazifeudální vrstvu, a tudíž měly s demo-

kracií jen tristní zkušenost. Také v Indii je demokracie nejméně funkční v oblastech (severní státy Uttarpradéš a Bihár), kde byla pozemková reforma neúspěšná. Američané považují vztah mezi soukromým vlastnictvím půdy a svobodou za zcela přirozený, což vedlo k tomu, že vláda po skončení občanské války poskytla občanům půdu zdarma zákonem o osídlování. Jak před časem prokázal peruánský politický aktivista Hernando de Soto, neochota zemí třetího světa poskytnout chudým úplná vlastnická práva k půdě zůstává jednou z hlavních překážek jejich hospodářského (a já dodávám: i politického) vývoje.²¹

Příští vlna

Kde by se napříště měla demokracie uchytit a rozvíjet? Samozřejmě nevíme, která země to v budoucnu s demokracií zkusí, to bude záležet na mnoha okolnostech. Lze však předpokládat, kde by mohla zapustit kořínky. Nejslibnější z velkých zemí, která se momentálně vydává na cestu k demokracii, je Mexiko. Naděje je o to silnější, že zvolilo východoasijskou cestu (která je variantou cesty evropské): nejprve reforma hospodářská, teprve po ní reforma politická.

Od počátku existence moderního státu v Mexiku v roce 1926 zde vládl tuhý centralismus s jedinou stranou. Mexická Institucionální revoluční strana uzurpovala veškerou moc ve státě. Volby i parlament byly pouhou hrou na demokracii, prostě běžný podfuk. Teprve velká krize a zadluženost na počátku osmdesátých let přiměly vládnoucí stranu, aby začala s hospodářskou reformou a otevřela se světovému hospodář-

ství. Největším kapitalistickým impulsem k reformám byl vznik Severoamerické dohody o volném obchodu (NAFTA), která pomohla Mexiku změnit jeho orientaci. Na konci devadesátých let začala vláda zavádět i politické reformy a v roce 2001 prezident Ernesto Zedillo odvážně a prozíravě poprvé v historii Mexika povolil skutečně svobodné volby. Vyhrál opoziční kandidát Vicente Fox a v roce 2001 se stal prvním demokraticky zvoleným prezidentem země.

Přestože se Mexiko vydalo po stejné dráze jako jihovýchodní Asie, komentáře západního tisku byly velmi nevlídné. Bez ohledu na významnou právní a hospodářskou liberalizaci je vládní strana obvykle popisována jako zastávce autoritářské politiky. Mexická demokratická transformace se odehrála v době, kdy příjem na obyvatele přesáhl 9000 dolarů, což už samo o sobě by mělo zaručovat stabilitu jeho nové politické orientace. Podíváme-li se prismatem tohoto jednoduchého měřítko na státy, které jsou zralé na demokratické změny – tedy na země s příjmem mezi 5000 a 6000 dolary na hlavu ročně (s pominutím těch, jejichž bohatství pochází z přírodních zdrojů), zbývají nám především tyto státy: Rumunsko, Bělorusko, Bulharsko, Chorvatsko, Malajsie, Turecko, Maroko, Tunisko a Írán.^x Všechny mají dobré vyhlídky, že se v nich demokracie, pokud se o to ovšem pokusí, ujme v opravdové a liberální podobě.

Rumunsko (6800 dolarů), Bělorusko (7550 dolarů), Bulharsko (5530 dolarů) a Chorvatsko (7780 dolarů) jsou v pásmu nad 6000 dolarů ročního příjmu na oby-

^x I když Írán patří mezi ropné státy, stojí za to zařadit ho na seznam. Hospodářství, které nebylo založeno na produkci ropy, má rovněž velký význam. Více se však Íránu budeme věnovat v kapitole 4.

vatele nebo těsně pod ním, což jim dává silnou naději, že se v nich demokracie upevní. Vzhledem k tomu, že jde o evropské země, kde už v minulosti existovaly jisté nezávislé instituce, měly by být schopny demokratizace i v případě nižší příjmové úrovně. Zvláštním případem je Bělorusko, jehož hospodářství je příliš závislé na Rusku. Pokud se však zbaví svého zvoleného autokrata Alexandra Lukašenka, může tu dojít k překvapivě rychlému pokroku.

Ze zemí s polodemokratickými systémy jsou v pásmu nad 6000 dolarů ročního příjmu na obyvatele Malajsie (8360 dolarů) a Turecko (7030 dolarů), z čehož vyplývá, že mají rovněž slušné naděje na úspěch. Malajsie se vydala z větší části východoasijskou cestou: nejprve liberalizovala hospodářství, politiku ponechala pod zámkem (bohužel i doslova, mám-li na mysli uvězněného Anvara Ibrahima) a zvolna začala chystat půdu k opravdové demokratizaci. Rovněž Turecko je velice slibný, byť poněkud složitý případ. Nejde o zcela rozvinutou demokracii. Armáda tu třiapůlkrát svrhla zvolenou hlavu státu (k polovičatému převratu došlo v roce 1998, kdy odstranila zvolenou vládu v čele s Islámskou stranou způsobem, který turecký novinář Jengiz Candar označil za „postmoderní převrat“). Turecká armáda sama sebe považuje za ochránce světského státu a spolu se stejně smýšlejícími soudci pádnou rukou prosazuje rozdělení církve a státu. Obě tyto elity v turecké společnosti představují moderní, stabilní prvek, jejich cíl však už dávno přestal být užitečný. V Turecku dnes existuje podstatný tlak na liberální změny: vyhlídky na členství v Evropské unii vládu nutí, aby dala svou správu do pořádku. Turecký parlament v říjnu 2001 schválil čtyřiatřicet ústavních dodatků, jež

mají ústavu sladit s Evropskou unií. Od té doby uskutečnil ještě další významné reformy. Kdyby Evropská unie měla dlouhodobou strategickou vizi, její členové by si všimli, že přijetí Turecka, a to čím dříve, tím lépe, bude nesmírně prospěšné pro obě strany. Světu by tím názorně předvedla, že moderní a demokratickou muslimskou společnost může západní svět přijmout do svých řad.

Dvě další zajímavé možnosti představují Tunisko (6090 dolarů) a Maroko (3410 dolarů). Tunisko je diktatura, Maroko monarchie, obě země však už podnikly jisté kroky k uvolnění svého hospodářství. Tuniský prezident Zín al-Ábidín Ben Alí vládne už druhé desetiletí velmi pevnou rukou, politické otěže uvolňuje jen velmi zvolna, na obzoru není ani reforma právního řádu. Hospodářský růst Tuniska je však zřejmý a týká se řady oblastí. Podle některých odhadů vzrostla v Tunisku střední třída desetinásobně a patří do ní dnes víc než polovina populace. Tamní hospodářské reformy jsou ve fázi, kdy mohou být převedeny do oblasti práva, cestování a informací. Pokrok bohužel zatím postupuje velmi pomalu. Maroko je na tom dokonce ještě hůř: zatím jde víc o slova než o činy. Král Mohamed VI. zdědil po svém otci Hasanu II. téměř středověkou politickou moc. Mladý král sice mnohokrát mluvil o hospodářských reformách, o vládě práva, o rovných právech pro ženy a o větších svobodách pro své poddané, ale ani po třech letech jeho vlády se nic nezměnilo. Ve srovnání s arabským světem jsou však Tunisko i Maroko přece jen relativně otevřené společnosti. Pokud s liberalizací svého hospodářství a politiky uspějí, dají tím světu nepřehlédnutelným způsobem najevo, že žádná kultura, žádné náboženství, žádná oblast nejsou vůči demokracii ze své podstaty rezistentní.

Stroj nelze zastavit

K nejdůležitějšímu testu vztahu mezi kapitalismem a svobodou dojde v průběhu příštích několika desetiletí v Číně. Způsob, jímž bývají čínští předáci občas představováni v médiích, je opět pramálo povzbudivý. Politici a komentátoři o nich někdy mluví jako o „pekingských řeznících“. Všichni víme, že se na náměstí Tchien-an-men odehrál brutální masakr studentů. Mnohem výstižnější by však bylo uvažovat o čínské vládnoucí elitě jako o nervózních bázlivých aparátčících, kteří nevědí, jak reformovat nejlidnatější zemi světa a přitom se udržet u moci. Když se jim to podaří, budou hodnoceni jako budovatelé světové průmyslové velmoci, a když ne, budou povražděni nebo skončí v mongolském vyhnanství.

Pokus čínských vůdců uvolnit hospodářství a modernizovat zemi, aniž by ztratili kontrolu nad politickými změnami, je snadné karikovat. Vypadá to jako kapitalismus naroubovaný na fašistický stát. Samozřejmě, zavedení kapitalismu znamená mnohem víc než pouhé ekonomické změny, a proto byly povoleny i významné reformy správního a právního systému. Diskuse o liberálních změnách je v celé Číně velmi otevřená. V několika vesnicích režim dokonce experimentoval s vypsáním svobodných voleb a dovolil obchodníkům a podnikatelům, aby vstupovali do komunistické strany. Politický systém je však i nadále pod striktní kontrolou a opozice je brutálně potlačována. Čínští předáci se právem domnívají, že předčasná demokratizace by v zemi tak rozlehlé, chudé a plné velkých rozdílů vyvolala chaos. Mají však i mnohem sobečtější důvody: komunistická strana by ztratila svůj mocenský monopol.

Hospodářské výsledky čínských reforem jsou ohromující. Průměrný příjem se mezi lety 1980 až 2000 téměř ztrojnásobil, vzrostl z 1394 na 3976 dolarů. Zhruba 170 milionů lidí se dostalo nad hranici chudoby. Export z pobřežních provincií s dynamickým hospodářstvím raketově vzrostl. V roce 1981 prodal Šen-čen* zboží za 17 milionů dolarů; o deset let později to bylo 5,9 miliard dolarů a dnes je to 30 miliard. Zahraniční investice se do těchto oblastí jen hrnou. Další změny už přicházejí pomalejším tempem. Téměř polovinu čínské průmyslové výroby produkuje státem vlastněné podniky – velké továrny patřící vládě –, i když jejich podíl ve srovnání s rokem 1980 klesl na 80 % a dál prudce klesá. Znatelně se zpomalila pozemková reforma. Pokud budou tyto trendy pokračovat i nadále, během dalších dvou desetiletí bude z Číny prosperující země s tržním hospodářstvím, jež se stane významnou součástí světového hospodářství. Pro Čínu by to znamenalo velkou proměnu. Musela by už jenom kvůli své dohodě se Světovou obchodní organizací v rozsáhlých oblastech domácího hospodářství prosadit transparentnost, zodpovědnost a tržní disciplínu. Čína patrně díky tomu bude procházet pozvolnou, avšak hlubokou proměnou, a to nejen hospodářství.

Podle některých názorů je čínská transformace věrohodným důkazem toho, že ekonomická liberalizace nevede k politickým změnám. Komunisté jsou koneckonců stále u moci. Lze namítnout, že Čína je stále ještě relativně chudá země třetího světa s poměrně úzkou

* Město v jihovýchodní Číně, které bylo jednou z prvních zvláštních hospodářských zón Číny a dosahovalo ohromujícího tempa hospodářského růstu. (Pozn. překl.)

vrstvou buržoazie. Možná právě proto, že jde stále o zcela nedemokratickou zemi, mají lidé sklon nechat se oslepit ohromnými politickými a společenskými proměnami. V prvním desetiletí hospodářských reforem, zhruba mezi lety 1979 a 1989, byl zaznamenán rychlý růst politického disentu. Hnutí „demokratické zdi“, které vzniklo v Pekingu, se rozšířilo do více než dvaceti měst a na svém vrcholu vyprodukovalo více než čtyřicet publikací. V listopadu 1987 se komunistický premiér Čao C'-jang pokusil uzákonit politickou opozici a v proslulé zprávě přednesené na třináctém sjezdu strany zdůraznil, že ústředním tématem sjezdu je urychlit a prohloubit hospodářskou a politickou reformu. Popsal cíl strany jako „proměnu Číny v prosperující, silnou, demokratickou, kulturně vyspělou a moderní socialistickou zemi“. Rozdílné skupiny lidí mají rozdílné zájmy a názory, řekl, a tudíž potřebují více příležitostí k diskusi.

Hospodářský a politický disent na konci osmdesátých let narůstal závratnou rychlostí. Částečně vinou špatného zvládnutí situace, částečně vinou korupce se hospodářství vymklo kontrole a v roce 1988 vyskočila inflace z 8 na 18 %. Politická kritika režimu byla stále intenzivnější a opírala se už o širší základnu – protestující získali dokonce i podporu majitelů soukromých firem. Když v dubnu 1989 zemřel faktický vůdce opozičního hnutí, liberál v čele strany Chu Jao-pang, odstartoval jeho pohřeb řadu demonstrací, protestů a okupačních akcí. O dva měsíce později vjela čínská armáda na náměstí Tchien-an-men a za použití tanků, kulek a slzného plynu demonstranty rozehnala. Otevření politiky, jak je prosazovali Chu a Čao, touto střelbou skončilo a Čao byl sesazen z vedení strany.

Po jistém období zdrženlivosti se hospodářské reformy opět rozběhly. V Šanghaji a v Šen-čenu byly v roce 1990 a 1991 zřízeny burzy. Směnný kurz začal citlivěji odrážet mezinárodní tržní tlaky. Uvolňovaly se zákony o cizích investicích a příliv zahraničních investic na sebe nenechal dlouho čekat. V roce 1992 nejvyšší čínský vůdce Teng Siao-pching navštívil podnikatelsky aktivní přímořské regiony Kanton a Šen-čen a požehnal jejich politice svobodného trhu. Od té chvíle začala opozice proti hospodářským reformám ztrácet na významu. Čína pokračuje v omezování hospodářských pravomocí státu, v integraci do světového trhu a v přijímání mezinárodních pravidel a regulací. V politické sféře se toho děje podstatně méně, i když vládní aparát začal novou podnikatelskou a obchodní třídu otevřeně chválit a umožnil jí přístup do svých řad. Čína také podepsala mezinárodní dohody o sociálních, hospodářských, kulturních, občanských a politických právech. Jsou to sice zatím jenom sliby na papíře, avšak stejně jako přijetí Helsinského závěrečného aktu vyvolalo určitý tlak na Sovětský svaz, tak tyto dohody nepochybně ovlivní chování čínského režimu.

I když se může někdy zdát, že politický disent v Číně v posledních letech zmlkl, mnozí pozorovatelé soudí, že si jen hledá nové prostředky, jak právně a administrativně zaútočit na vládnoucí třídu. Podobně jako v jihovýchodní Asii, také v Číně modernizace hospodářství přinesla nezamýšlené politické důsledky. V rámci smluv se Světovou hospodářskou organizací muse-la vláda provést rozsáhlé reformy čínských právních norem a poskytnout svým občanům nejen větší hospodářská, ale i občanská práva. Výsledkem byla lavina soudních sporů včetně sporů mezi státními orgány

a občany. Číňané se začali soudit se státem – a vyhrávat – v rekordním množství (90 557 případů v roce 1997, zatímco ještě v roce 1984 to nebyl ani jediný případ). Harvardský odborník na čínské právo William Alford, jinak skeptický, pokud jde o čínskou politickou reformu, vysvětluje nezamýšlené důsledky čínské právní reformy takto:

Režim nejenže prostřednictvím svého práva poskytl právní, mravní a politický slovník, jehož může využít každý, kdo se chce s režimem střetnout, ale také těmto jednotlivcům nabídl jedinečnou platformu, z níž mohou své zájmy hlásat. Režim ve snaze nalézt pro své vlastní cíle vhodnou formu zákonosti bezděčně dal oponentům do rukou zbraň, jež jim umožňuje uskutečňovat jejich vlastní, odlišné cíle.

Disidentský veterán Sü Wen-li s touto analýzou naprosto souhlasí a tvrdí, že od nynějška by čínské opoziční hnutí mělo být „otevřené a v souladu s čínskou ústavou“.

Mluvíme-li o čínském disentu, snadno bychom mohli nabýt mylného dojmu, že čím více demokracie, tím automaticky více svobody. Ve skutečnosti se však i v krátkodobé perspektivě ukázal pravý opak. Čínská vláda je v mnoha ohledech liberálnější než sami obyvatelé. Když v březnu 2001 přinutili Číňané k přistání americké výzvedné letadlo, byli Američané rozhořčeni, že čínská vláda je při vyjednávání s Washingtonem příliš tvrdá. Čínská veřejnost však naopak zastávala názor, že vláda je na Američany příliš měkká. V celé řadě otázek, počínaje právem a pořádkem a konče postoji k Tchaj-wanu, Japonsku a Spojeným státům, je čínský režim daleko méně populistický, nacionalistický, agresivní a netolerantní než jeho vlastní občané.

Zkoumat veřejné mínění v Číně je nepochybně velmi obtížné. Lze čerpat jen z několika málo výzkumů povolených vládou, z internetových diskusí, ze zpráv zahraničních novin a z různých náznaků. Už fakt, že všechny zdroje poukazují na totéž, sám o sobě dost naznačuje. V této perspektivě by Čína mohla jít stejným směrem, jakým se před ní ubíraly země jako Německo či Rakousko-Uhersko, jež se modernizovaly na konci 19. století. I ony se nalézaly, stejně jako Čína dnes, v pasti mezi nedostatečně liberalizovaným režimem na straně jedné a silícími masovými hnutími, hypernacionalistickými, fašistickými a komunistickými, rovněž neliberálními, na straně druhé. Z tohoto tvrzení vyplývá, že pekingský režim by neměl potlačovat opozici a zpomalovat politické reformy. Naopak, pouze právní, sociální a politické reformy umožní čínskému vedení čelit nestabilní domácí situaci. Udělá však dobře, bude-li zavádět nové svobody opatrně a postupně.

Elita čínské komunistické strany – podobně jako všichni autokrati usilující o modernizaci před nimi – věří, že dokáže najít rovnováhu mezi hospodářskou liberalizací a politickou kontrolou. Vzorem je pro ně bývalý singapurský premiér Li Kuang-jao. Tomu se totiž splnil sen každého vládce silné ruky: zmodernizoval nejen hospodářství, ale dokonce i celou společnost, aniž by musel změnit její politický systém. Všichni liberalizující autokrati věří, že mohou stejně jako Li zemi zmodernizovat a demokracii odložit na jindy. To však bohužel nemohou.

Kromě zemí Perského zálivu bohatých na ropu je Singapur jedinou zemí s hrubým domácím produktem na obyvatele vyšším než 10 000 dolarů, která není

demokracií (HDP na hlavu zde činí 26 500 dolarů). Je to však malý městský stát, žijící ve stínu velkých sousedů, jenž má pozoruhodně moudré vedení. Je zcela zjevnou výjimkou z pravidla, která zřejmě dlouho nevydrží. Už nyní totiž disponuje silnými a spolehlivě chráněnými prvky ústavního liberalismu, dynamickým svobodným hospodářstvím, právem na vlastnictví, svobodou vyznání, pohybu apod. Vůči světu je zcela otevřený. (Dokonce i absurdní zákaz dovozu některých zahraničních novin se stává vzhledem k neomezenému přístupu k internetu věcí minulosti.) Občané Singapuru jsou vzdělaní, kosmopolitní, o zbývajícím světě dobře informovaní. Světové ekonomické fórum i jiná nezávislá uskupení pravidelně oceňují Singapur jako jednu z hospodářsky nejsvobodnějších zemí světa, která má navíc naprosto transparentní státní správu. Avšak svoboda tisku je omezena, ještě víc potlačována je i politická opozice, o volbách ani nemluvě. Každý návštěvník Singapuru mohl vidět, jak se zdejší situace mění, jak je mladší generace stále méně ochotná tolerovat uzavřený politický systém. I starší lidé jí dnes přitakávají. Pokud Liovi nástupci v následujících patnácti letech zemi zdemokratizují podle svých představ, budou mít naději, že si udrží moc i politickou základnu. Pokud ne, hrozí jim náhlá změna, která je pravděpodobně o moc připraví. Tak či onak se Singapur jistě stane ještě během života dnešní generace funkční liberální demokracií.

V Evropě dopadla většina liberalizujících autokratů špatně. Po prohrané válce nebo krizi, během níž stáli v čele, byli buď vyhnáni, nebo popraveni – někdy je čekalo obojí. Války a hospodářské krize jsou však často užitečné, protože nakonec likvidují starý režim. Prv-

ní světová válka připravila o důvěru mnoho vládnoucích evropských monarchií a druhá zničila fašismus. Ve východní Asii je tento proces mírnější a pouze hospodářské recese v něm hrají podobnou roli, jakou hrály v Evropě války. Prudký hospodářský pád v půli osmdesátých let otrásl jihokorejskou vojenskou juntou, která se už nikdy nevzpamatovala. Indonéský prezident Suharto a thajské vládnoucí elity byli zbaveni moci v roce 1998, když už si nevěděli rady s asijskou finanční krizí. Kdyby musela Čína projít rozsáhlým hospodářským otřesem, byla by patrně také zpochybněna legitimita komunistické strany. Role modernizujícího autokrata je biblická; může jako Mojžíš svou zemi vést, sám však zaslíbené země dosáhne jen zřídka.

Čínští komunisté by si snad svého Marxe měli přechít znovu. Věděl totiž, že když země modernizuje své hospodářství, přijímá kapitalismus a vytváří buržoazii, odrazí se to v proměně politického systému. Změny v „základně“, řečeno marxisticky, vytvářejí změny v „nadstavbě“. Ať už jsou úmysly čínských předáků jakékoli, Říše středu se vydala na cestu, jež vede buď k demokracii, nebo k anarchii. Co přijde v budoucnosti, závisí na vládě v Pekingu. Přijme nové skutečnosti a umožní, aby hospodářská liberalizace vedla k liberalizaci politické, jako to udělali ostatní autokrati ve východní Asii, nebo bude bojovat až do konce a držet se moci zuby nehty? Rozhodně nepřeháníme, řekneme-li, že vyhlídky na mír a svobodu v Asii – a vlastně na celém světě – budou závislé na jejich rozhodnutí.

KAPITOLA 3

NELIBERÁLNÍ DEMOKRACIE

Existuje-li nějaký symbol definitivního konce sovětského komunismu, pak je to obraz Borise Jelcina stojícího na tanku. Psal se 19. srpen 1991. Toho rána někteří členové politbyra vyhlásili v Sovětském svazu stanné právo. Nazvali se výborem pro výjimečný stav a zavřeli generálního tajemníka komunistické strany Michaila Gorbačova do domácího vězení. Do ulic vyslali armádu, aby udržovala pořádek, a oznámili obrat v Gorbačovových reformách. Komisařům se snad mohlo znovunastolení diktatury v zemi podařit, nebýt Jelcina, právě drtivou převahou zvoleného prezidentem Ruské republiky. To on podnikl odvetný úder, odsoudil puč, vyzval Rusy, aby se postavili proti, a armádní jednotky, aby neuposlechly rozkazů. Prokázal přitom nejen neobyčejnou odvahu, ale i smysl pro politické divadlo. Vydal se mezi vojáky, kteří obklíčili mramorovou budovu ruského Parlamentu, vyšplhal na tank, potřásl si s překvapenou posádkou rukama a uspořádal tiskovou konferenci. Všechno ostatní jsou už jen dějiny.

Pro Rusko to byla velká chvíle, ale přesto se už na samém vrcholu tohoto demokratického triumfu dala předvídat tragédie ruské demokracie. Jelcin totiž na tanku přečetl několik dekretů, jednostranných prezident-